

כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה

יעקב זוסמן

בין קונגרס לקונגרס, בח' באדר תשל"ה, מלאו מאה שנה לפטירתו של חוקר המשנה הדגול, ר' זכריה פראנקל ז"ל, שהניח את היסודות הראשונים לחקר נוסח-המשנה. חמישים שנה לאחר פטירתו, בר"ה אייר תרפ"ה, יצא מהרי"ן אפשטיין ז"ל, בהוצאתו הפרוגרמטית "המדע התלמודי וצרכיו", בדרישה למהדורה ביקורתית מוסמכת של המשנה — "הספר המדויק" כלשונו — "חסרה לנו משנה בהוצאה מדעית, מבוקרת ומדויקת, הוצאה המכריעה וקובעת נוסח שאפשר לסמוך עליו, על-פי נוסחאות כתבי-היד וכו'".¹ כמדומני שיוכל כפול זה מהווה הזדמנות מתאימה לסקור, ולו גם בקווים כלליים ביותר, את שנתחדש בשני יובלות שנים אלו במקצוע זה, ובמיוחד באותו תחום שידיעותנו בו גדלו בהרבה מאז פטירתו של ר' זכריה פראנקל — דהיינו: כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה.

אנצל הזדמנות זאת להודיעכם, שבימים אלה מגיע "מפעל-המשנה" של האקדמיה הלאומית למדעים לסיכום השלב הראשון בעבודתו — דהיינו: איסוף ורישום של כתבי-היד של המשנה, התוספתא, הירושלמי, הבבלי והרי"ף, המפורזים בכל רחבי תבל. נרשמו אלפי יחידות של כתבי-יד, מכי"י שלמים של ששה סדרי משנה ותלמוד ועד לקרעי קרעים זעירים, שרידי טפסים שונים ומשונים.² עומדים אנו כעת לגשת לעריכת קטלוג מפורט של כי"י אלה — ואני מקווה שלא ייארר הזמן עד שנוכה להכין את הקטלוג לקראת הבאתו לדפוס. מכאן ואילך יוכל כל לומד וחוקר לדעת בכל הלכה והלכה במשנה ובתוספתא, ובכל דף ודף של התלמודים, מה הם סך כל כי"י העומדים לרשותנו. ואל יהא דבר זה קל בעינינו, שהרי זו אחת מן המעלות הגדולות של איסוף מלא ושלם של כל הנוחים בכל תחום מתחומי המחקר: לגלות לא רק כל מה שמצוי בו אלא לדעת גם מה שלא קיים וכנראה גם לא בא בחשבון; ובמקרה שלנו, בין אם המדובר בהצעת גירסא משוערת ובין אם המדובר בשיקול העדפתה של גירסא זו על חברתה, ועל אחת כמה וכמה

* ההרצאה ניתנת כאן כמסירתה על-פה, בתוספת מראי-מקומות והערות. כמה מן הנושאים שנגעתי בהם בגוף ההרצאה ובהערות — כגון המשנה בתקופת הגאונים והראשונים, תפוצתם של 'סדרי-משנה', פרשנות המשנה, ומעל-לכל ענפי מסורת נוסח-המשנה — טעונים בירור יסודי ומקיף בפני עצמם. לא באתי כאן אלא לרמוז לכמה קווים כלליים העולים מן החומר המרובה והמפוזר הנוגע לפרשיות גדולות אלו — אני מקווה לחזור ולדון בהם בהזדמנויות אחרות.

1 י"נ אפשטיין, ידיעות המכון למדעי היהדות, ב, תרפ"ה, עמ' 5.² וכבר שנים אחדות קודם לכן, בביקורתו על "אוצר לשון המשנה", התקופה יג (תרפ"ב), עמ' 503, הוא מתלונן על חסרונה של "הוצאה מדעית ומדויקת של המשנה וכו'", ע"ש.
2 ראה כעת: 'תעודה', חקרי גניית קהיר, תל-אביב תש"ס, עמ' 21 ואילך.

כאשר מדובר על תופעה כללית ומקיפה. אבל לא באתי להלאות אתכם בפרטים סטטיסטיים ואף לא אדון בפניכם בפרטי גירסאות ונוסחאות — אף שאלה גם אלה יש בהם חידושים. אמסור לכם רק כמה סיכומים כלליים מתחום כתבי-היד של המשנה, ואעמוד הפעם דווקא על מה שלא נמצא ולא נתגלה, ומכאן אעבור ואציע בפניכם כמה הרהורים כלליים, כרעיונות למחשבה בתחום מסורת נוסח-המשנה, העולים מתוך סיכום ראשון של ממצא כתבי-היד, אשר הגיעו אלינו.

*

ר' זכריה פראנקל³, שהניח את היסודות הראשונים למחקר שיטתי של נוסח המשנה, הקדיש בספרו "דרכי-המשנה" פרק גדול ל"נוסחאות המשנה אשר בידינו"⁴ — אבל אין הוא עוסק בפרק זה בכל הנוגע לנוסח המשנה, אלא ובעיקר כהגדרתו וכלשונו במה "שיש בידינו שלוש נוסחאות המשנה: המשנה בתלמוד הבבלי, המשנה בתלמוד ירושלמי והמשנה בספרי המשניות"⁵. ואילו מהרי"ן אפשטיין, "אבי המחקר של המדע התלמודי המדויק" (כהגדרתו הקולעת של הגר"ש ליברמן)⁶ הקדיש רוב ימיו לחקר בעיות נוסח המשנה וכל הכרוך בו, מכל צדדיו, בכל שלבי ולכל גלגוליו — החל מן הבעיות שבתחום 'הביקורת הגבוהה', נוסח המשניות הקדומות שרבי שיקע לתוך משנתו, ועד לגילגולי נוסחאות המשנה בדפוסים שבידינו. הרי"ן אפשטיין בראשית דרכו אף השתתף בהכנת מהדורה ביקורתית של המשנה מטעם ה- "Gesellschaft zur Förderung der Wiss. d. Judentums"⁷; ואף שהכנות אלו לא הגיעו מעולם לפירסום — עבודה רבה נעשתה במסגרת זו מכוחו ומכוח כוחו של ר' זכריה פראנקל. שהרי תלמידו הגדול, ר' ישראל לוי, היה הראשון שהשתמש

3 ראה א"א אורבך, ספר זכרון לבית-המדרש לרבנים של ברסלאו, טיבינגן 1963, עמ' 175 ואילך.

4 דרכי המשנה, ליפסיה תרי"ט, עמ' 219—253.

5 שם, עמ' 219. בכל דיוניו של פראנקל בפרטי חילופי-נוסחאות המשנה אין הוא נוקט אלא לחילופים שבין הנוסח שבדפוסים (!) המשניות — המשנה שבדפוס הבבלי — המשנה שבדפוס הירושלמי; הוא מרבה להביא נוסחאות מן הרי"ף ומראשונים אחרים, ואף נעזר בדפוס ראשון של המשנה (ד"נ רנ"ב) — אבל לא בשום כתב-יד! [וכך בגוף החיבור וכך ב"הוספות" שהופיעו שנים אחדות לאחר מכן (תרכ"ו, עמ' 17—21), וכך גם בסידרת מאמריו שפירסם לאחר הופעת "דרכי-המשנה" במונטשטריפט, כרכים x—xiv בשם: "Zur Kritik des Mischnatextes" (וראה גם שם, כרך ו, עמ' 553).] מן הראוי לציין, שבאותו פרק זמן (תרי"ו) כחן רו"פ את כתב-יד לידן של הירושלמי, אבל בנוסח המשנה שבו לא התעניין כלל, וכידוע הוא מסיים את תיאור כתה"י בכללו במשפט: "וכנראה שאין לצפות לתועלת גדולה ממנו" (שם, כרך ו, עמ' 400). וראה שם, כרך xii, עמ' 310 הערכה של ולזול כמעט בערכם של כתה"י לבירור נוסח המשנה. יחס זה של חוקרי המאה הי"ט לבירור נוסחאות המשנה גרם להם לא רק לקבל נוסחאות מוטעות ובלתי בדוקות, אלא אף להעז ולהגיה במקומות שכל עדי-הנוסח הידועים לנו היום מאשרים את הנוסח המקובל (ראה, למשל, הגהתו של רו"פ בדרכי המשנה, עמ' 65, למשנה הפרובלמטית כלים ב, ב: "רבן יוחנן בן זכאי אומר וכו'") [וכך כבר במונטש-שריפט, i, הני"ל, הע' 1] — וכאלה עוד הרבה) ואכמ"ל.

6 ספרי זוטא, נויארק תשכ"ח, עמ' 135.

7 תולדותיה וזכויותיה של חברה זו בתחום ההוצאות המדעיות של ספרות חז"ל לא תוארו עדיין כראוי לה.

במחקריו באופן שיטתי בנוסחאות שבכ"י המשנה, ובמיוחד בכ"י קמברידג' וקויפמן⁸. ואילו תלמיד תלמידו, ר' שאול הורוביץ, היה הרוח החיה בעבודת המפעל הנ"ל — אלא שהוא אישית התרכו בהוצאת מדרשי ההלכה⁹. תוך כדי עבודתו במפעל זה גיבש לעצמו אפשטיין את שיטתו ואת יסודות מסקנותיו, וכבר בראשית דרכו — באותה הרצאה שהזכרתי קודם לכן — הוא מגיע לידי המסקנה הברורה, שאין משנת הירושלמי נוסח הירושלמי ולא המשנה שבבבלי נוסח ישיבות בבלי, ואין בידינו אלא נוסחאות כלאים מטושטשות. ועל כן הוא מסכם: "חסר לנו איפוא נוסח מוגה מבוקר ואחדותי". אלא שכבר מבין דבריו שבהרצאה זו נראה בעליל, שאין לבו פונה עוד להכנת מהדורה של "נוסח מוגה מבוקר ואחדותי" של המשנה¹⁰, אלא הוא שוקע ב"חקר מקורות המשנה" — נושא שלו הוא מקדיש כבר את עיקר הרצאתו זו ומכאן ואילך את עיקר מרצו ואת רוב מחקריו¹¹. וגם בחיבורו הגדול "מבוא לנוסח המשנה" — שגופו ועיקרו היה מוכן שנים הרבה קודם לכן¹² — אין הוא עוסק בעיקר אלא בגילגולי נוסח המשנה מימי רבי ("מימי האמוראים הראשונים וכו'") ועד לסוף תקופת התלמוד — ואף זאת מתוך התעניינות מתמדת במקורות המשנה ובחשיפת הפרה-היסטוריה שלה — ואילו באשר לתולדות הספר ונוסחו, מאז ימי הגאונים ועד לדפוסים, אין הוא עוסק בהם אלא כבדרך אגב. ולמעשה רק בשלושה הפרקים האחרונים, הקצרים — שנתקצרו כדבריו: "מפני חירום הזמן וטירוף השעה ותוצאותיה" (תש"ח)¹³ — רק בהם הוא עוסק במרוכז בשאלה, כפי שניסח אותה ר' זכריה פראנקל בזמנו: "נוסחאות המשנה אשר בידינו"¹⁴. ולמעשה, תולדות הספר ודרכי מסירתו — לימודו, פירושו ותפוצתו, ומכאן לגלגולי נוסחאותיו — מימי הגאונים ואילך, מצפים עדיין לתיאור בפני עצמו — אף-על-פי שרוב הלבנים לבניין זה משוקעים כבר במחקריו של מהרי"ן אפשטיין ז"ל¹⁵.

בעיית הנוסחאות השונות של המשנה, הנוסח שבבבלי והנוסח שבירושלמי, העסיקה את חכמת-ישראל כבר מראשיתה, מאז ר' צבי הירש חיות ושי"ר — ובמיוחד לאחר הופעת ספרו של ר' זכריה פראנקל — הרבו לעסוק בכך חוקרים.

- 8 כגון בפירושו לירושלמי בבא קמא. ראה: 'תעודה', הנ"ל (הע' 2), עמ' 23, הע' 11.
- 9 ראה אורבך, שם (הע' 3), עמ' 5—182.
- 10 ולכך עד היום לא זכינו — אבל הופיעו מהדורות חלקיות שונות של משניות עם חילופי-נוסחאות מכ"י שונים; כבר באותן שנים (תר"ס-ע') עסקו בהוצאת ראם בהכנת מהדורת-משניות שלהם עם מקצת שינויי-נוסחאות — שהוא כנראה עיקר החידוש במהדורה זו לעומת המהדורה המתוכננת המקורית שראשית הופעתה בתרמ"ז (ראה: A. Marx, JQR n. s. II 1911/12, עמ' 266).
- 11 ראה: א"ש רוזנטל, "המורה", עמ' ל"ה ואילך.
- 12 כבר בשנת 1918 (! — בדיוק שלושים שנה לפני הדפסתו) מודיעה החברה על הופעתו הקרובה של Prolegomenon. עמ' 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 597, 598, 599, 600, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 622, 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 643, 644, 645, 646, 647, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664, 665, 666, 667, 668, 669, 670, 671, 672, 673, 674, 675, 676, 677, 678, 679, 680, 681, 682, 683, 684, 685, 686, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, 725, 726, 727, 728, 729, 730, 731, 732, 733, 734, 735, 736, 737, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 745, 746, 747, 748, 749, 750, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 758, 759, 760, 761, 762, 763, 764, 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 772, 773, 774, 775, 776, 777, 778, 779, 780, 781, 782, 783, 784, 785, 786, 787, 788, 789, 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796, 797, 798, 799, 800, 801, 802, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 817, 818, 819, 820, 821, 822, 823, 824, 825, 826, 827, 828, 829, 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 852, 853, 854, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 863, 864, 865, 866, 867, 868, 869, 870, 871, 872, 873, 874, 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 883, 884, 885, 886, 887, 888, 889, 890, 891, 892, 893, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 905, 906, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 913, 914, 915, 916, 917, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 924, 925, 926, 927, 928, 929, 930, 931, 932, 933, 934, 935, 936, 937, 938, 939, 940, 941, 942, 943, 944, 945, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953, 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977, 978, 979, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 987, 988, 989, 990, 991, 992, 993, 994, 995, 996, 997, 998, 999, 1000.
- 13 מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1269, הע' 1.
- 14 ולא בכדי נשתנה שם הספר: "Der Mischnatext und seine Ueberlieferung".
- 15 ואמנם חלק הגון מן החומר שהבאתי להלן מספרות הגאונים והראשונים מצוי כבר, אם במפורש ואם במרומז, במחקריו של אפשטיין.

הוא זה המילוי
של המשנה

משכילים וחובבי חכמת-ישראל (כגון גייגר, שור, דושאק, בריל, א"ה וייס ואחרים)¹⁶ — כאשר מגמתם העיקרית היתה לגלות מהדורות שונות של המשנה, כגון: מהדורת ילדותו וזקנותו של רבי; או מהדורה ארצישראלית ומהדורה בבליית; וכל כגון אלה. אבל כל זאת — כולל מחקריו של רז"פ — מבלי שאיש מהם נזקק מעולם לכתב-יד כלשהו של המשנה¹⁷, וזאת בתקופה שחוקרים הרבו לעסוק בכתב-יד בכל מקצועות המחקר של ספרות ישראל¹⁸.

ומה שמפליא במיוחד שאותו דקדקן ובקיא גדול בכ"י, שעסק בגופי דברים ולא בתיאוריות — בעל "דקדוקי-סופרים", אף הוא לא ראה כנראה מעולם כ"י של המשנה — על כל פנים כמדומני שאין הוא מזכיר כ"י של המשנה לא בשישה-עשר הכרכים הגדולים של דק"ס, ולא בשום מקום אחר בכתביו. והרי הוא מרבה לעסוק גם בחילופי-גירסאות של המשנה, אלא שהוא עושה זאת על-פי המשניות שבבבלי (כ"י ודפוסים), הרי"ף (כנ"ל), הירושלמי ועוד; הוא גם טורח ומונה את גירסאות דפוסי המשנה השונים: נאפולי, פיורו, יוסטיניאן, ריווא, טביונטה ועוד. חלק מחיבורו הגדול של רנ"ג רבינוביץ אף מוקדש במיוחד למשניות בלבד — סדר זרעים כולו, מסכת שקלים ועדיות — ובכל אלה אין זכר לכ"י של המשנה¹⁹. אבל הדברים פשוטים, עד לקראת סוף המאה הקודמת לא היו ידועים להוקרים שום כ"י של המשנה — מלבד משניות עם פירוש המשנה לרמב"ם²⁰ — בכל אוצרות הספרים הגדולים, שאת אוספיהם הכיר בעל דק"ס (מינכן, המבורג, ברלין, ותיקן, פלורנץ, פריס, אוקספורד, לונדון ועוד), אין בהם שום כ"י של משנה בלי פירוש. ואילו בכ"י של פירוש המשנה ונוסח-משנתו לא התעניינו, שהרי נוסח זה מצוי לפנייהם (כך חשבו) בדפוס נפולי, ולא התייחסו אליהם בכובד ראש²¹.

16 ראה מקצת "הספרות" שנרשמה על-ידי אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 6, ועליה יש להוסיף הרבה — אלא שכל אלה מקומם הראוי בביבליוגרפיה ובתולדות המחקר. מהדורות "מדעיות" ראשונות של המשנה היו מבוססות בעיקר על חילופים אלה (ראה: למשל א"ה וייס, מסכת ברכות וכו' וחילופי נוסחאות מבבלי וירושלמי כו', וויען תרכ"ד) — אבל לא על כתב-יד. ועל רקע זה יש להבין את הליטות הרבה לזהות את כתב-הראשון של המשנה שהגיע לפירסום כ"מתניתא דבני מערבא" (ראה להלן).
17 ראה מ"ש ב'תעודה' הנ"ל (הע' 2).

18 וזו הרי תקופת הפריחה של "ביקורת הטקסט" מיסודו של לכמן ותלמידיו בתחומי הברית-החדשה והספרות-הקלסית. (גם עיסוקו של רז"פ ב"Textkritik" — ראה לעיל הע' 5 — לא היתה כנראה פטורה מאווירה זו).

19 רק בשלושת הכרכים האחרונים (סדר קדשים), לאחר הופעת כ"י קמברידג' על-ידי לו משתמש בו בעל דק"ס מן ההעתקה שבדפוס. ואמנם, משום שבעל דק"ס לא טיפל בכך, לא זכינו עדיין, למה שזכינו בבבלי, לא לרישום כ"י של המשנה; לא למאמר על הדפסת המשנה (תולדות דפוסי המשנה); ועל אחת כמה וכמה לא לדק"ס שלם על המשנה כולה. גם במשניות ראם (מהד' תרס"ח ואילך) ניתנו בסדרים מועד-קדשים שינויי-נוסחאות רק מכ"י לו ומהגות דק"ס, ואילו זרעים וטהרות חזרו והודפסו על-פי מהדורת תרמ"ו בלעדיהם — ראה מארכס, הנ"ל, (הע' 10), עמ' 269 (ועמ' 266).

20 ככ"י עם פירוש הרמב"ם השתמשו לעתים רחוקות, ובאקראי, כמה חוקרים במחקריהם. ואמנם היא הנותנת: משום שלא הכירו אלא כ"י עם פירוש המשנה לרמב"ם, לא מצאו

21 בדרך כלל ככ"י אלה חידושים הרבה מעבר למה שמצוי כבר בדפוס נפולי, ובו הרי

רק בשנות השמונים והתשעים נודעו ברבים כי"י של משנה בלי פירוש הרמב"ם, כי"י שיש בהם נוסח שהוא שונה ממה שהיה ידוע עד אז — והם כי"י קמברידג' ²² וקויפמן ²³ שהיו בידיים פרטיות, וכ"י פרמה, שבאופן מוזר לא הגיע לתודעת ציבור-החוקרים אלא בראשית המאה ²⁴. בתחילה לא התייחסו משכילי הדור ברצינות לתגליות אלו — א"ה וייס שעסק הרבה בנוסחאות הבבלי והירושלמי של המשנה, אף יצא בחריפות נגד לו (ועיקר הכוונה היתה כנראה לרבו, שילר-סינשי), על שפירסם בכלל את כתב-היד וכתב ב"האסיף" ²⁵: "מצאתי כי טוב היה לו (לכ"י) לישון שנת עולם בקרן זווית אוצר הספרים מהתגלות לאור עולם". וכל כך למה? משום שלדעתו: "זאת הנוסחא בעיני זיוף מתוכה וחלילה להמשך אחריה בשום ענין", שהרי סופר כתב-היד זיוף את הנוסח על-פי הירושלמי ומשם בדה נוסחאותיו. וכאמור היה זה בעל דק"ס, שמיד לאחר הופעת כי"י קמברידג' בדפוס, בשנת תרמ"ג, השתמש בו כבר בחיבורו למסכת זבחים, שהופיע בתרמ"ד. כתריסר שנים לאחר מכן נודע ברבים על כי"י קויפמן, ובראשית המאה עבדו כבר מטעם Gesell. z. Förd. d. Wiss. d. Jud. על הכנת מהדורה ביקורתית על יסוד שלושת כי"י אלה: ק פ ל (קויפמן, פרמה, לו) ²⁶.

השתמשו גם ר"ז פראנקל וגם בעל דק"ס (ראה: דרכי המשנה, עמ' 222, הע' 6). רק עם גילויים של כי"י המשנה בלי פירושה-המשנה וראשוני קטעי-הגניזה ניתן הדחף הממשי לטפל בנוסחאות המשנה על-פי כי"י ונתעורר הצורך במהדורה מדעית של המשנה. מהדורת ו. ה. לו, קמברידג' תרמ"ג — שהוא המאוחר והפחות מקורי בין שלושתם (קפ"ל). רבו, שילר-סינשי, שהמריצו בהוצאת המהדורה, כבר הזכירו קודם לכן כמה וכמה פעמים בפרסומיו, כגון: JZ&L 1879, p. 141; "והמה בכתבים", 1878, עמ' 10 ועוד, וכבר טיילור ביסס עליו את מסכת אבות שבמהדורתו, קמברידג' 1877 (ע"ש מבוא עמ' [III—IV] וחלק העברי עמ' 52—56). — כולם שנים מעטות לאחר פטירתו של רז"פ. כתב-היד שנרכש מאוסף האחים טריאסטי הגיע לידי ר"ד קויפמן בשנת תרנ"ו (על רכישתו זו ראה קטלוג כי"י של קויפמן, מ' וייס, עמ' 19 מס' 78) — וכבר בסמוך לאחר מכן השתמשו בנוסחאותיו כמה מן החוקרים, כגון: ריי לוי בפירושו לירושלמי ב"ק (לעיל הע' 8), ש' קרויס, ב-Lehnwörter שלו (ראה: ח"א, מבוא, עמ' xxxiii, הע' 1); ר"ד קויפמן עצמו, שעסק הרבה בכי"י (שנח"ה, ספר זכרון לקויפמן חלק עברי, עמ' 85), הזכירו כנראה רק בדרך אגב במאמרו על ר' יוסף אשכנזי MGWJ XLII p. 38 (1898).

איני יודע מי מן החוקרים השתמש בו לראשונה בפירסומיו [אפשטיין, פה"ג לטהרות?] ומי הביאו לתודעתם של חוקרי המשנה [ראה: מבוא לנוסח המשנה, פתיחה, ס"ע ז'] — אף על-פי שהוא כתב-היד הראשון של המשנה שתיאורו הופיע בדפוס כבר על-ידי דה-הרוס בקטלוג שלו (1803) והוא כתב-היד היחיד של המשנה (בלי פירוש הרמב"ם) המוזכר גם בקטלוג של לברכט (1862), והוא הראשון ברשימת כי"י של המשנה במבוא של שטרק החל במהדורתו הראשונה (1887), עמ' 49, והשווה מהדורה אחרונה (1921), עמ' 80. רוב החוקרים שעיינו לפעמים בכי"י המשנה לא הכירוהו ולא השתמשו בו. ראה, למשל, א' בן-יהודה, ב"מבוא הגדול" למילונו, עמ' 37 (! וראה: מ' בריאשר, מבוא לכ"י פרמה ב, הע' 3), קרויס במאמרו על כי"ק (MGWJ 1907), ג' בער בהקדמתו הקצרה למהדורה הפקסימילית של כי"ק (1929) ועוד. בשנות השלושים תיכננו הוצאה פקסימילית של כי"פ (ראה: HUCA X (1935), עמ' 186) אלא שהתכנית לא הוצאה משום מה לפועל.

במאמרו "קנאת סופרים", האסיף ד (תרמ"ח), עמ' 218 ואילך.

מבוא לנוסח המשנה, הג"ל, (הע' 24).

כידוע, שלושת כ"י אלה (קפ"ל) ²⁶ הם כולם מן הטיפוס שרגילים לכתוב "טיפוס ארצישראלי", או יותר נכון: טיפוס "ארצישראלי-איטלקי". בשלושתם גילו החוקרים קירבה לנוסח המשנה הארצישראלית — הן מבחינת התוכן והן מן הבחינה הלשונית ²⁷. מחקרים אחרונים אף העלו סימני קירבה פליאוגרפיים מובהקים בין שני כ"י הקדומים (פ"ק) ובינם לבין קבוצת כ"י איטלקיים קדומים אחרים, ובמיוחד לכ"י הספרא (ותיקן 31) משנת ד' תתל"ג (1072/3) ²⁸ — מכל מקום שני כתי"י אלה מוצאם מאיטליה (הדרומית?) מן המחצית השנייה של המאה ה"א — או ראשית המאה ה"ב — ויש בהם סימני קירבה ברורים למסורת ארץ-ישראל. בדיקות אחרונות אלו רק מאשרות את אשר שיער כבר פרופ' קאסוטו המנוח לפני שנים, ששני כ"י אלה "מוצא אחד לשניהם", דהיינו ישיבות איטליה הדרומית, איטליה הביזנטינית, "איטליה של יוון" ²⁹.

הכ"י השלישי (ל), שהוא אמנם העתק מאוחר יותר — נכתב כנראה בביוזנטיון (יוון) של המאה ה"ג-י"ד — גם הוא מייצג את אותו הטיפוס, דהיינו טיפוס איטלקי-ביוזנטיני-ארצישראלי מובהק, אם כי כמה תופעות, חיצוניות במיוחד, כבר נשחקו בו במקצת, ואף הוגה לא מעט ³⁰.

מלבד שלושת כ"י אלה נתגלו במשך השנים רק מספר קטן ביותר של כ"י חלקיים, סדרים ומסכתות בודדות, שאין בהם פירוש המשנה לרמב"ם ³¹ — ואף הם כולם מן אותו הטיפוס, דהיינו הטיפוס המכונה "הארצישראלי". כ"י אלה או שהם כ"י איטלקיים-ביוזנטיניים ³² או שהם כ"י מן הסדרים שאין עליהם תלמוד

26 ולאֵלה יש להוסיף טופס רביעי — לארבעה סדרים כמעט שלמים — ואף הוא איטלקי: משנת כ"י לידן של הירושלמי — שהרי בטופס הירושלמי שממנו העתיק ר' יחיאל ב"ר יקותיאל לא היה ככל הנראה משנה, ומטופס של "סדר המשנה" העתיקה — למקוטעין פרק פרק, בין פרקי הירושלמי (ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 932 — ולהלן הע' 99—97) — טופס זה בין אם הוא העתקה ישירה (אבל בוודאי מוגהת!) מכ"י פ (ראה: צ' פיינטוד, תרביץ מה, עמ' 178 ואילך) ובין אם לאו, בוודאי מצאצאיו הקרובים הוא. מכל מקום, בצורת טופסי משניות לא הגיעו אלינו אלא שלושה הטפסים הנ"ל.

27 הוקרי לשון-חז"ל מרבים כידוע להבליט את ייחודם של כתבי-יד אלה; ראה, למשל: ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, עמ' 28; י' קוטשר, ספר ילון, תשכ"ג, עמ' 251 ושם גם ספרות.

28 ראה כעת: מ' בית-אריה, קובץ מאמרים בלשון חז"ל (בעריכת מ' בראשר), ב, עמ' 48 ואילך. [המבוא המפורט על תולדות כתה"י וחשיבותו, שהובטח עוד ב-1929 עלי-יד ג' בער בהקדמתו הקצרה למהדורה הפקסימילית, כנראה לא הופיע].

29 מ"ד קאסוטו, ספר הזכרון לגולאק-קליין, עמ' 151 [וראה כעת: בית-אריה, שם, עמ' 92, הע' 34].

30 פרופ' בית-אריה, שבעת שהותו בקמברידג' נענה לבקשתי ובדק את כתה"י בדיקה פליאוגרפית, מודיעני כעת: "את כ"י לו בדקתי במצותך, אין ספק שהוא נכתב בתחומי ביוזנטיון, כנראה במאה ה'v (יש בו סימן מים)" תודתי לו גם בדרך זו. — כידוע כתה"י נרכש בקושטא, ראה קטלוג שילר-סינשי עמ' 12 מס' 73.

31 מחוץ לגגיות קאהיר; על אלה ראה להלן.

32 כ"י פינצי, משנה סדר מועד משנת ה' קכ"א שבספריית בית-המדרש לרבנים בניו-יורק מס' Rab. 934 (ראה: A. Marx. JQR n. s. XIII [1923], עמ' 357); כ"י בה"מ הנ"ל, מס' Rab. 31a וכ"י פרמא ב (סדר טהרות, עליו ראה מ' בראשר, מבוא לדפוס צילום של כ"י זה, ירושלים תשל"א=קובץ מאמרים בלשון חז"ל עמ' 166 ואילך). — כל יתר

(וכאלה היו ידועים גם קודם לכן: כ"י מ [מס' 95], א [בית נתן], פ [עם הר"ש] ועוד) — ואילו האחרים הם תימניים שהועתקו כנראה מטופסי משניות עם פירוש הרמב"ם³³.

כללו של דבר: מספר כ"י של המשנה, בלי פירוש-המשנה קטן באופן מפתיע — והם כולם כ"י איטלקיים-ביוזנטיניים מן הטיפוס הארצישראלי, מלבד כמה כ"י מן הסדרים זרעים וטהרות, שאף הם ביסודם קרובים לטיפוס זה, כפי שעוד נראה להלן.

אין בידינו איפוא שום כ"י של המשנה בלי פירוש — לא אשכנזי, לא צרפתי, לא ספרדי ולא משום מסורת אחרת, מלבד זו האיטלקית-ביוזנטינית-ארצישראליה. ומה שמפתיע במיוחד, שאף בין קרעי הקרעים ושיירי השירים של כ"י המרובים, המצויים במפוזר בעשרות ספריות ציבוריות ופרטיות, בארכיונים ובמנוזרים, לא נתגלו כ"י של המשנה כלל — לא כדפים בודדים, לא כדפים שהוצאו מן הכריכות, לא בכריכות לטומוסים של שטרות ולא בשום צורה אחרת³⁴. בכל אותם חורים וסדקים שנבדקו כעת על-ידי "מפעל-המשנה" ושנתגלו בהם הרבה דפי תלמוד ורי"ף, ואף קטעי ירושלמי ותוספתא — בכל אלה אין משנה כלל³⁵. עובדא זו אומרת לכאורה דרשני. אחד החיבורים הפופולריים, והנפוצים ביותר בדפוס — כמעט שאין לך בית שלא תמצא בו משניות — נדיר הוא ביותר בכ"י, והמעטים הקיימים שייכים כולם לטיפוס אחד ומוצאם אחד: איטליה של יון³⁶. באוצרות

כת"י (ולא רק פרגמנטים; כגון: ששון 531 זרעים, ולנינגרד 262 טהרות) של המשנה בלי פירוש הרמב"ם הידועים לי, מוצא כולם מן הגניזה.

33 כ"י תימניים בלי פירוש-המשנה, כגון בה"מ לרבנים מס' 31—30;

34 לעומת זה נתגלו בהם עשרות רבות של שרידים קטנים וגדולים יותר של תלמוד בבלי ורי"ף — בין קטעים רבים של שרידי מקרא, מחזור ושאר שרידי חיבורים מתחומי

היצירה השונים, אבל שום שריד לטופס של משנה.

35 מלבד אולי כמה שרידים בודדים של משנה עם פירוש המשנה לרמב"ם. [בינתיים סקרנו

וסיכמנו מחדש את הפרגמנטים המרובים המפוזרים בספריות ובארכיונים בארצות תבל —

כדפים בודדים, בתוך כריכות ספרים, וכדומה — ואמנם, בחומר זה, שאין לו סוף

ותמיד יתגלו בו עוד דברים חדשים, נמצאו בו שרידים רבים, כמעט מכל תחומי

הספרות, וביניהם גם דפי תלמוד ורי"ף לא מעטים ואפילו קטעי ירושלמי אחדים —

אבל רק דפי משנה בודדים ביותר; בדיקת תוכנם ומוצאם של אלה מאשרת באופן מפתיע

את דברינו בפנים: נמצאו כמה שרידי משנה מסדרים וממסכתות שאין עליהן תלמוד

(כגון קטעים אשכנזיים מובהקים ממס' עדיות במיכנן ובאוסטריה), ואילו שרידי משניות

מן המסכתות שיש עליהן בבלי נתגלו רק בספריות ובארכיונים איטלקיים (כגון שני

דפים ב"ק-ב"מ, מן הטיפוס האיטלקי-אי"י המובהק בוטרבו; שני דפים ממס' כתובות,

בכתב ספרדי-צפון אפריקאי(?), במודינה; דף מס' כתובות בותיקו, מן הגניזה; קטע

ברמ"מ מס' 442, אבות-זבחים, מסידור? — ר' קטלוג — וצ"ע).

36 הקשר ההדוק שבין כ"י האיטלקיים (קויפמן, פרמא, לייזן), לו — וכן פינצי, סמינר

31a וכו') הולך ומתברר יותר ויותר, והם מהווים כנראה ענף אחד הדוק ומקושר

ביותר — ואפשר שהם כולם(?) אינם אלא צאצאים ישירים זה מזה, אב ובן, זקן ונכד

וכיו"ב; ק"פ (ראה קסוטו ובית-אריה הנ"ל [וכעת ד' רוזנטל, משנה עבודה-זרה,

דיסטרציה, ירושלים תשמ"א, עמ' 107 ואילך ושם עמ' 132]), פליידן (פינטוך הנ"ל),

פינצי (וסמינר 331) (צ' פוקס, מס' סוכה, דיסטרציה, ירושלים תשל"ט, עמ' כ"ב

[ורוזנטל, הנ"ל, עמ' 132]), וגם כ"י לו אינו אלא צאצא מאוחר של משפחה זו. — הקשר

שבין כל כ"י אלה וסדרם הגניאלוגי ראויים למחקר מיוחד.

כתי"י הגדולים שבעולם מצויים עשרות טפסים שלמים ממסכתות התלמוד³⁷, הרי"ף, רש"י למקרא ולתלמוד, מאות מחזורים וסידורים, "משנה תורה" לרמב"ם³⁸ ועוד — אבל לא כתי"י של המשנה בלי פירוש המשנה לר"ם. ידועים לנו היום למעלה ממאה טפסים של המשנה — ש"ס שלמים, או סדרים ומסכתות שלמים וחלקיים — ומהם רק שלושה כתי"י קפ"ל, ומוסף עליהם אותם מעט כתי"י חלקיים שהוכרתי קודם לכן³⁹ — ואילו כל היתר הם כתי"י עם פירוש הרמב"ם. כל אלה כאמור כתי"י ש מחוץ לגניזה.

אלא שעובדה זו, העדר ספרי-משניות — כנראה אינה חדשה. התמונה העולה מממצא כתבי-היד אינה מקרית — היא משקפת כנראה לאשורה את המציאות התרבותית-ספרותית כפי שהיא עולה גם מן הספרות: ספרי משניות, "סדרי המשנה" כלשונם של ראשונים, היו כנראה נדירים מאד ומתמיד ברוב תפוצות ישראל — בעיקר באשכנז, בצרפת, בפרובנס ובספרד. במרכזי-התורה הגדולים שבאירופה, לפחות מסוף המאה הי"א⁴⁰ ועד למאה הט"ו, לא היתה המשנה מקובלת כיחידה-ספרותית העומדת בפני עצמה — המשנה של הסדרים שיש עליהם תלמוד-בבלי לא נלמדה ולא היתה נפוצה אלא כמשוקעת בתוך התלמוד הבבלי כיחידה אחת ומשולבת בתוכו.

משנה⁴¹ כיחידה עצמאית, כקורפוס ספרותי בפני עצמו, שלא במסגרת התלמוד, לא היתה כנראה נפוצה לא במציאות ואף לא בתודעתם של הלומדים⁴². כאשר

37 בעל דק"ס מנה כארבעים טפסי כתי"י של הבבלי — כיום ידועים לנו קרוב לששים — ביניהם ספרדיים מובהקים, אשכנזיים טיפוסיים, צפון-אפריקאיים ומזרחיים. כל אלה מלבד הקטעים המרובים שמן הגניזה ושלא מן הגניזה, המפורים בספרות התבל.
38 למרות היותו בעל היקף גדול פי כמה משה סדרי משנה. ועל אחת כמה וכמה חיבורים בהלכה בעלי היקף קטן יותר (כגון ספר התרומה, הסמ"ג, הסמ"ק, הטורים ועוד) המצויים בעשרות טפסים בספרות העולם.

39 לעיל הע' 32 והע' 35.

40 לאשכנז הקדומה עד למאה הי"א ראה להלן הע' 88.

41 תפוצת המשנה, לימודה ופרשנותה בימי-הביניים בתפוצות ישראל השונות, נושא שהוא חשוב ומעניין מכמה בחינות, מצפה עדיין לליבון מקיף ויסודי ואני מקוה לשוב ולטפל בו בהזדמנות אחרת. להלן אציין רק כמה מראי מקומות מכל הבא ליד, ואפשר להוסיף עליהם כהנה וכהנה, ואף למצוא דוגמאות הפוכות (ראה למשל הע' 44), אבל כמדומני שהעיון במקורות מאשר את אשר ביקשתי להדגים כאן בעזרת מבחר הציונים שנרשמו להלן, דהיינו שבאשכנז, צרפת, פרובנס וכן ספרד (לפחות מן המאה הי"ב ואילך) לא עסקו בדרך-כלל במשנה אלא במסגרת התלמוד הבבלי, והחיבור בפני עצמו היה מן הספרים הנדירים יחסית. שינון משניות על-פה, המוכר לנו מתקופות ומאזורים שונים, לא היה כנראה נפוץ (ראה תוס' מגילה לב ע"א ד"ה והשונה: "שהיו רגילין [בינו האמוראים] לשנות המשניות בזמרה לפי שהיו שונים אותן על פה וע"י כך היו נזכרים יותר") ובמידה שלמדו וידעו משנה על-פה היה זה בעיקר במסגרת ליטורגית (ראה להלן הע' 55; וכך נמסר גם על ספרד "שהיו נוהגים ברוב המדינות לשנות אותם בשבתות וימים טובים עד שיודעין אותם על פה", כדברי ר' שלמה בר' יוסף בהקדמתו לתרגום פירוש המשנה לרמב"ם לס' נויקין).

42 ברור שתלמידי-החכמים הבחינו תמיד יפה יפה בין משנה לתלמוד, אלא שבתודעתם ובסדרי לימודיהם משנה כלולה היתה בבבלי ואין היא קיימת כקורפוס ספרותי עצמאי. אין משנה אלא עם תלמוד — "וזהו עיקר התלמוד", ותלמיד חכם הוא "בעל התלמוד

מונים מקצועות התורה מדובר על "מקרא ותלמוד" ולא עוד "מקרא משנה ותלמוד" כמקובל במקורות חז"ל⁴³ — ובמידה שהוא עוד מופיע בכלל אין הוא אלא מטבע מליצית חסרת תוכן ומשמעות מציאותית⁴⁴. — בין אם מדובר על המושג במופשט ובין אם מדובר על סדרי-לימוד בפועל, וכשמזכירים ספרים אין בדרך כלל זכר לספרי משניות⁴⁵. ממש "שבקי כולי עלמא מתניתין ואזול בתר

שיודע משניות על עיקרם ובקי בטעמיהם" (רשב"ם ב"ב קמה ע"ב, ד"ה גמרא וד"ה רבא אמר). את המשנה זוכרים ומצטטים מתוך הגמרא — (ראה להלן, הע' 75) ולעתים אף לא הקפידו במינוח הבאתו, ראה למשל: כתאב אל רסאייל לרמ"ה, ס"ע ק': "קתני... מדקתני בגמרא — כאילו היה דבר שנוי במשנה או בבריתא והיה לך לומר מדדייקנן בגמרא או מדאמרנן או מדגרסינן וכו'". "שאיילו שאלת לגדול שבגאונים בעד פירוש הלכה מן המשנה וכו' יאמר לך אראה מה שיש בה מן הדברים בתלמוד" (הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה; ראה אורבך, בחינות ג [תשי"ג]. עמ' 74).

43 הרבה מאוד, וראה להלן הע' 51.
44 השימוש המליצי במטבע השגורה "מקרא משנה ותלמוד" אין לו משמעות לענייננו, אלא אם כן ברור שהכוונה למציאות ממשית וחיה. לעומת זה, השמטה — מכוונת או כמשיח לפי תומו — של "משנה" מן השלישייה המקובלת מלמדת כנראה על המציאות המקובלת בימיו של הכותב. כך, למשל, אם כותב רש"י בפתיחה מליצית ארוכה באיגרתו אל ר' נתן ב"ר מכיר (תשובות רש"י, מהדורת אלפנביון, סי' י"ד, עמ' 8): "בלול בכל במקרא ומשנה תלמוד הגדה ופיוט", ספק אם יש בה במליצה זו ללמד משהו; לעומת זה בתיאורו הקצר של רש"י את רבו, ר' יהודה בר יקר (פסחים קיא ע"א): "מורה הגמרא והמקרא", אפשר שאין השמטת "משנה" מקרית (וראה גם להלן, הע' 49). וכן מתברר המעתיקים מן המקורות, שבהם מפורש "מקרא ומשנה" או "מקרא משנה ותלמוד", ומשמטים "משנה" וכותבים "מקרא ותלמוד" — כגון פירוש התפילות לר' יהודה ב"ר יקר, א, עמ' 52: "כשהיה לומד מקרא וכו' וכשהיה לומד תלמוד וכו'". — השוה תנחומא, כי תשא, לו ושו"ט, ז, וכאלה עוד (ראה גם להלן, הע' 91); גם מתברר המונים אחת לאחת את ספרות חז"ל אינם מזכירים בדרך כלל אלא: "בבלי ירושלמי תוספתא ספרא ספרי מדרשי אגדה וכו'". ומדלגין על "משנה" — ראה, למשל, המנהיג בהקדמתו (מהד' רפאל, עמ' יא), הקדמת בית-זבול (HUCA VI, p. 287); וראה ר' יעקב סיקילי בהקדמתו לילקוט תלמוד-תורה שלו, הצופה מארץ הגר' עמ' 4 — אבל כשהוא מביא משנה הוא מביאה מן הבבלי, ראה פוזננסקי הצופה הנ"ל עמ' 8) ועוד. וראה גם ספר הרקת, שורש ראש החסידות: "וכל המעלות יש לו לחפש בתלמוד ובירושלמי ובמדרש" וכאלה עוד הרבה מאוד. — ר' גם ויכוח הרמב"ן, מהד' שעוועל, עמ' ש"ח.

45 כגון: "... ספרים שילמדו בו וכו' ותפילות גם מחזורים וגמרא ופירושים" (ספר חסידים, מהד' ירמיהו, סי' תר"ל, עמ' 168); "ודוקא תורה גביאים וכתובים אבל תלמוד ומחזור של תפילות וכו' הן תלמוד הן תפילות" (ספר התרומה, סי' רמ"ה, ומשם אצל כמה וכמה מן הפוסקים — וראה מה שציינתי להלן); "הגמרות והפירושים וחדושו והחבורים" (אורחות חיים, הלכות ת"ת, סי' כ"א); אור זרוע ב"מ, סי' שע"ג (ומקבילות): "זה הכותב תורה גביאים וכתובים ומשאלין לאחרים (כתובות נ ע"א) והוא הדין ספרי התלמוד או כ"ש שבהם תלויה הנראה וכו'". (ועיי' להלן; וגם המעשה שבתשובת הר"י שלהלן, שם סי' שע"ד, ב"סדר קדשים" שלמים של תלמוד — ספר חסידים סדר קדשים, בדרך שהיה נהוג באשכנז לכרוך סדרים שלמים של תלמוד — ספר חסידים סי' תרע"ב; וכן בתיאורים כגון: "... ככ"ד קרונות מלאים ספרי תלמוד והלכות והגדות נשרפו בצרפת וכו'". (שבולי הלקט, הלכות תענית, סי' רס"ג), ... ונתפסו

תלמוד" (ב"מ ל"ג רע"ב) ⁴⁶ — ולא רק תלמידי חכמים שסמכו (כדברי ר"ת) על כך: "דגמרת בבל בלול מכולם" ⁴⁷ — במקרא במשנה ובתלמוד "תוס' קידושין ל ע"א ד"ה לא וש"נ) ⁴⁸, אלא גם אצל פשוטי-עם ומתחילים, כגון בתקנות ר"ת: "כל אדם יקבע זמן לתלמוד — ואם אינו יכול בתלמוד יעסוק במקרא ובפרשה או

ספרינו ספרי תלמוד ופסקי מימון וקוצר (?) אלפס וכו' " (תשובות מהר"ל החדשות, סי' ק' עמ' קז), וכאלה עוד.

וכמובן שיש להבחין בין ניסוחים כלליים או ניסוחים שבעקבות לשון המקורות לבין ניסוחים ריאליים, כגון הרא"ש, הלכות ס"ת, סי' א': "... אבל האינא וכו' מצות עשה וכו' לכתוב חומשי תורה ומשנה וגמרא ופירושים להגות בהן הוא ובניו" — אבל להלן, שם: "ועי' הגמרא והפירושים ידע פי' המצות וכו'". וראה באיגרת בן הרא"ש: "וכל מה שיש לך מספרים הביא בין פרש"י או גמרא או שאר חיבורים — ותוספות אינך צריך להביא וכו' " (הובא ע"י א"א אורבך, בעלי-התוספות, עמ' 587). וראה גם רבינו ירוחם (אדם וחוה נתיב ב' סח"א, יז ע"ב): "אסור להשתמש במי ששונה הלכות ולעולם קודם ישתמש במי ששונה משנה ממי שלומד תלמוד שהיא גמרא", שכבר מניסוחו ברור, שאין זה לשון המתברר אלא על-פי בבלי מגילה כח ע"ב, וכמפורש שם להלן "כך מפורש במגילה" — אבל להלן שם (ח"ב) רק: "גמרות ופירושים" כמה פעמים, וכאלה עוד הרבה אצל הראשונים.

ובכלל, בתיאורים ריאליים (השאלה, מכירה, משכון, נדוניה, ירושה וכו') שומעים אנו על ספרי מקרא, תלמוד, סידורים מחזורים וכו' — אבל כמדומני שלא על ספרי משנה. גם ברשימות-ספרים עתיקות מציאותה של 'משנה' נדירה למדי (מחוץ לרשימות ספרים איטלקיות — ראה להלן הע' 89). ואף ברשימות מן המזרח שעלו מן הגניזה (ראה, למשל, הרשימה שפרסם מאן, *Texts & Studies* עמ' 644 ואילך — אף שהמהדיר זיהה כמה וכמה רישומים כ"משנה" [וראה כעת: מ"ב לרנר, תעודה, א, עמ' 54] חוץ מפעמיים מס' ברכות — (9), (55) — אין שום סיבה להניח שהכוונה למשנה דוקא. איזוכורים של "משנה" או ספרי משנה אצל הראשונים מלווים בדרך-כלל בציון מיוחד, כמו "בדקת" וכד' (כרגיל לגבי תוספתא, ירושלמי) או "משניות מדיוקות" וכד' — ראה להלן. אבל כמדומני, שבחוג חסידי אשכנז, שלא צמצמו את עיסוקם בתלמוד הבבלי בלבד והרבו לעסוק גם בירושלמי, תוספתא ומדרשי הלכה (ראה מש"כ במאמרי: פירוש הראב"ד למס' שקלים), שגור יותר "משנה — תלמוד". ר' יהודה בן קלונימוס בעל יחוסי תנאים ואמוראים (המרבח להביא נוסחאות של "משניות מדיוקות" וכד') ובני חבורתו, שרגילים להביא "ראיות ברורות ומרווחות ומחזרות מן המשנה מן הברייתא ומן הירושלמי", גם במקום שהוא מתייחס לדברי המזכירים "תלמוד" בלבד (ספר התרומה הנ"ל), כותב הוא "ספרי המשנה והתלמוד המדרש האגדות" (בעלי התוספות, עמ' 374), אלא שספק אם יש לדייק בכגון אלה (ראה עוד להלן סוף הע' 88).

וראה הדרשה הארוכה בשבחו של תלמוד בפירוש ספר יצירה לר"י הברצלוני, עמ' 5: ⁴⁶ "... אבל בתלמוד אין לך מדה גדולה ממנה ובתוך התלמוד בלול ושקוע פירוש התורה והמצוה והוא מפתח החכמה וכו' וכל המתעסק בתלמוד זוכה ומתחכם בו נמשך לו מעיינות חכמה וכו'". ובזמן שהתלמוד חסר ממנו לא נשלם בריתו וכו' והעוסק בתלמוד המור מכולן וכו'". (ועיין רש"י, ב"מ לג ע"ב, ד"ה "שנאיכם אלו בעלי משנה ... לפי שבעלי תלמוד אומרים על בעלי משנה שהן מבלי עולם"; על "בעלי משנה ששונאין בעלי תלמוד" ראה פרקי דרך ארץ (סא"ז), מהד' רמא"ש, עמ' 5 ומה שציין הר"ש ליברמן, מדרש-תימן, עמ' 29).

⁴⁷ סנהדרין כד ע"א (וראה קהלת זוטא, עמ' 91, ובהערות בובר, סי' כ"ה, שם) — וראה ר"י לוי, מבוא לפירוש ירושלמי, ב"ק, עמ' 19, הע' 3.

⁴⁸ ראה סידור רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, עמ' ז, גנזי שכתר, ב, עמ' 106, סי' צ"ט והנסמן שם, תשובות הגאונים אסף, תרפ"ז, סי' קי"ד; וראה ריטב"א ע"ז יט ע"ב ובשאר

במדרש לפי יכולתו" ⁴⁸ — אבל אין זכר למשנה ⁴⁹. ובדרך כלל כך כנראה גם אצל מלמדי תינוקות ⁵⁰, כגון בספר חסידים (ס' תת"כ): "כי או (כלומר בימי חז"ל) היה רב למקרא רב למשנה ורב לתלמוד — ועתה שלשה: אחד לתורה ב' לנביאים ג' לתלמוד" ⁵¹. ואף בעל "חוקי התורה", המתאר במפורט את סדרי הלימוד מדרגה לדרגה, אף הוא כותב לתומו: "אמרו חכמים בן עשר למשנה — אז יכניסו הנער

הראשונים שם ושם. וברור מדברי הראשונים, שאין בעולמם אלא "תלמוד" בלבד, ואף המזכירים עוד "משנה" בעקבות לשון הגמרא, כוונתם למשנה שבתלמוד, כגון: "דלא אמרינן זה אלא לדורות הראשונים שהיה לבם פתוח להם וכו' אבל לדידן משית' (י?) למקרא בגירסא דינקותא והלואי שיספיק שאר ימותנו למשנה ותלמוד" (ר' ירוחם, ריש נתיב ב, בשם הרמ"ה); וכך גם בדברי בעל הרקח בפירושו לפסוק "תורת ה' תמימה": "... על כן טוב למשכיל שיתבונן לסוד לשון הקודש מן המקרא וכו' והמשנה והתלמוד מהם נדע המצוות וכו' על כן התורה נאמנה לתלמוד וכו'" (מובא מכתבי־יד בערוגת־הבושם, עמ' 111); וראה ניסוחו של ר"ח בר"ש לרי"ף קידושין שם: "ואחר שנתחבר התלמוד שנכללו בו המשנה והתלמוד שהתלמוד הוא פירוש המשנה נמצא שהוא חייב לעסוק במשנה ובתלמוד". — וראה עוד להלן הע' ⁹¹.

ולדרשת ר' תנחום בר"ח (ע"ז וקידושין ה"ג — ובראשונים שם) השווה מדרש תהלים, א, יט (מהדורת בובר, עמ' 19): "אשר פרוי יתן בעתה, אלה תלמידיו של אדם שהם יגיעים בתורה ועושים את היום עתים — עת למקרא עת למשנה עת לתלמוד" — ונראה שאמנם כך נהגו למעשה בארץ־ישראל גם בזמנים שלאחר תקופת האמוראים (ראה להלן, הע' ⁹⁵).

⁴⁸ ראה L. Finkelstein, *Jewish self Government*, p. 231.

⁴⁹ בתיאור מעלותיהם של תלמידי־חכמים בדרך כלל אין זכר למשנה אלא "תלמוד" או "מקרא, תלמוד, מדרש וכו'" — כך בפיהם של תלמידי־חכמים (כגון רש"י ביצה כד ע"ב: "ובקי בכל (הש"ס)" [התלמוד — ראה: תשובות רש"י, מהדורת אלפנבין, עמ' 134] ותארים כמו "חכם גדול בקי בשני התלמודים ותוספתא וספרא וספרי" — כלשונו של בעל ס' הבתים על הראב"ד — ריגלים בספרות, ראה לעיל הע' ⁴⁴; וכך בפיהם של דרשנים ובעלי קבלה (כגון הראב"י, המתואר כמי שעוסק ב"מקרא ובתלמוד" — ראה: ג' שלום, ספר ביאליק, עמ' 153; ומדובר על "עומק פלפול המקרא והתלמוד" — ה"גל, מדעי־היהדות, ב, עמ' 278 ועוד). [על המונח "ש"ס" ככולל משנה ותלמוד, ראה מש"כ בחיבורי 'סוגיות וזעים וטהרות' פ"א הע' ¹⁵].

⁵⁰ ראה גם אגרת הרד"ק לר' יהודה אלפאכאר (אגרות קנאות, ג ע"ד): "... ונותני שכר הלימוד במקרא ובתלמוד"; "... ללמדם ואת בניהם התורה ותלמוד בבל" (סבוב ר' פתחיה, מהדורת גרינשוט, עמ' 25; וראה שם, עמ' 10: על בתו של ר' שמואל בן עלי "... בקיאה בקרייה ובתלמוד" ובדומה לכך בקינה על ר' שמואל עצמו: "מקרא וגמרא" אסף, מנחה ליהודה עמ' 168); "... ואחר בפרשיות התורה ... ואחר בכתובים ... אז יחל ללמוד בתלמוד ויחל בסדר מועד וכו' והיא מסכת ברכות וכו'" "איר נתיב (אסף תולדות החינוך, ב, עמ' כ"ט; ואין צורך בתיקונו בהע' 2 שם, תלמוד — ולא משנה — מס' ברכות נספח לסדר מועד בראשו או בסופו, כרגיל בכ"י ואצל ראשונים; ר' לע"צ הרא"ש רחוטל ספר זכרון ל' פרידמן, עמ' 246); "... מלמד תינוקות הגון שילמד את בניהם פסוק וכו' מרביץ תורה שילמד תלמוד הלכות ואגדות" (תקנות קהילות קסטיליה; אסף, שם, עמ' פ"ג) וכאלה עוד. וגם המטיפים נגד העיסוק בסוגיות התלמוד למי שאינו מבין אותן, ממליצים על לימוד הלכה פסוקה ולא על משנה, כך באשכנז (כגון הקונטרס בענין תלמוד תורה שפירסם א"ח פריימן בספ"י למארכס עמ' שני"ז) וכך בספרד (כגון ס' המבקש לרש"ט פלקירא).

⁵¹ ועיין שם, ס' תשס"ה, תתכ"ד, תתכ"ה ועוד. ל'חוט המשולש' הזה היסטוריה ארוכה, אלא שתוכנו משתנה מפעם לפעם, ר' משנה ותוספתא ספ"א דקידושין (ובאשר

בגמרא מסכת ברכות⁵². רק לעתים רחוקות מוזכרת המשנה כשלב מעבר קצר לחינוקות של בית-רבן, כגון בספר הרוקח (הל' חסידות): "בתחילה ילמד להכיר את האותיות ואח"כ לחברם יחד... ואח"כ הפסוק ואח"כ הפרשה ואח"כ המשנה ואח"כ התלמוד" — וברור שם שאין המשנה אלא שלב ביניים קצר, בדומה להכרת האותיות שאינה מטרה בפני עצמה⁵³. ולאחר שפתחו בתלמוד שוב לא חזרו למשנה⁵⁴, וכמאמרם "וליוצא ולבא אין שלום — זה הפורש מתלמוד למשנה" (חגיגה י א)⁵⁵.

- למניינם ולמספרם של מקצועות התורה, כידוע מרובים השינויים במקורות ובכ"י — ר' למשל ויקר ל' ב' מהד' מרגליות עמ' תרצ"ב ובהערות שם — ואכמ"ל).
- 52 Güdemann, Erziehungswesen וראה כעת גולב, תולדות היהודים בעיר רואן עמ' 184. וראה גם מחו"ו, עמ' 550: "... ומתחיל לעסוק במשנה וכו' שהוא הגמרא של תנאים וכו' ". והשווה גם ערוך ע' רד, לכתובות נ ע"א: "... ולמחנך הרבה במשנה ובתלמוד עד י"ב שנה וכו' " — אבל נוסח הגאונים והראשונים בהא דכתובות (ואבות, ראה רא"ש רונטל, תרביץ מ, עמ' 197 והנ"ש) טעון בירור, ואכמ"ל.
- ומעניין שדווקא לגבי גר מצינו בצרפת של המאה ה"ב שמלמדים אותו מקרא ומשנה — ראה: השו"ב ר"ת, ספר הישר, מהדורת רונטל, ס' ב"א, עמ' 107.
- 53 איזכורים של לימוד משנה כשלב-ביניים קצר מצינו גם במקומות אחרים, כגון חובת הלבבות שער ג' פ"ד (מהד' צפרוני עמ' 92), בחלוקת בני אדם "בחכמת התורה על עשר מעלות": "והששית אנשים סמכו על קבלת הקדמונים שהיא המשנה וכו' מבלי עיון בתלמוד" — אבל ספק בעיני, אם המדובר במציאות ריאליה ממש. הוראת המשנה כשלב משלבי החינוך השיטתי וההוראה המודרנית נמצא במיוחד אצל משכילים, כגון בפרק על החינוך של ר' יוסף ו' עקנין בחיבורו מרפא הנפש (Güdemann עמ' 49 — וראה: א' הלקין, ספר היוכל ללולפסון, החלק העברי, עמ' צ"ג, הע' 3): "... אחר זה ילמדם בקריאת תורה... אחר זה ילמדם מדרש ומשנה עד אשר יהיה זה סדור בפייהם... וזה כאשר יגיעו לעשר שנים כאמרם ז"ל בן חמש למקרא בן עשר למשנה" — וגם במקרים אלה כנראה לא המציאות אלא המקורות עומדים לנגד עיניהם (כגון אבות ה, כא; וראה: רמב"ם, הלכות ת"ת, א, יא — יב ולחם משנה שם וראה כעת. Twersky, Introduction to the Code of Maimonides עמ' 489 ואילך).
- 54 "... שהמשניות ושאר הלכות פסוקות מספיקות לדורשי החכמה והו דעת רבותינו ז"ל — אבל הדבר הגדול היום בעיני חכמינו בעלי הגמרא הוא העסק בסוגיות התלמוד וכו' " מלמד התלמידים, הקדמת המחבר, ד"ה ובפירוש (מכל מקום ברור, שאין הזנחת המשנה מעשה חדש כדבריו של המהר"ל מפראג: "... מעשה הדור הזה שאין אחד משגיח על המשנה בחשבו שלא יקרא רבי אלא ע"י התלמוד", — ראה אסף, מקורות לתולדות החינוך ח"א עמ' מ"ח).
- 55 ובמידה שעסקו במשנה בלא תלמוד היה זה בעיקר במסגרת ליטורגית, מתוך סידורים ומחזוריים (ראה תוס' סנהדרין כד ע"א, וראה לעיל הע' 48; — פרקי מסכתות פאה, זבחים תמיד, מדות, כלים, שבת, אבות, מסכתות מועד ועוד) — וראה עוד ספר המנהיג, מהד' רפאל, עמ' קע"ב: "ומנהג צרפת לקרות משניות מהסדרים" (= מהסידורים, כגון שם להלן, עמ' ר"א; "ל קרות ", ולא לתלמוד, דהיינו: "אומר פרק אחד או משנה אחת או מזמור אחד" ס' המנהגות לר' אשר בר' שאול, עמ' 179; ראה: תש"ג אסף, תרפ"ו, ס' קי"ד ולא כגינצברג גנזי שכתר, א, עמ' 548 [אבל ראה סידור רב-עמרם גאון, מהדורת גולדשמידט, עמ' ד]) — וכל עניין המשניות בסידורים ובמחזוריים תולדותיהן, מבחן, נוסחאותיהן וכיו"ב ראוי לבדיקה מקיפה. פרקים אלה גם נתפרשו במסגרת זו, כגון פרקי שבת ומועד, אבות, זבחים (כגון מחו"ו, סידור רשב"ש, מחזוריים כ"י, וראה: אורבך, ערוגת-הבושם, ד, עמ' 110, הע' 32) ועוד.
- בגניזה נמצאו עשרות שרידי משניות (ולא רק בקטעים שהם כנראה שרידי סידורים

ואם רוב סדרי-המשנה היו בלולים ומשוקעים בתוך התלמוד, ונלמדו ונתפרשו⁵⁶ רק במסגרתו — הרי יתר הסדרים שאין עליהם בבלי "נעזבו עזיבה מוחלטת" כלשונו של המאירי; ורק יחידים למדו אותם ובודדים עסקו בפירושם ולעתים אף ספרים לא היו בנמצא⁵⁷. הראב"י אב"ד כותב באחת מתשובותיו: "ואין בכאן משניות של סדר זרעים שאעיינ בהם" (ספרן של ראשונים, עמ' 32) — ואילו חתנו, הראב"ד, בפירושו למסכת עדיות, המוקדש כדברי עצמו "רק למשניות שאינן משוקעות בגמרא", מתנצל בהקדמתו "כי אין עמי בכל אלה לא מפי רב ולא מפי מורה". ואמנם, לעתים מוזר לראות כיצד ראשונים בפירושיהם ובתשובותיהם מתייחסים למשניות של הסדרים הללו כאל ספרים רחוקים-כמעט ומשתמשים בלשונות כגון: "וחקרתי במשנת כלאים ומצאתי" (ראב"ן, סי' ק"ו); "מצא רבי במשנת אהילות" (ספה"י לר"ת) — ולשונות כגון: "שמעתי", "מצאתי" ביטויים הרגילים לירושלמי, לתוספתא וכדומה.

כמובן, היו קיימים ספרים של "סדר המשנה"⁵⁸, אלא שאלה היו בד"כ נדירים

ומחזוריים) עם כותרות וציוני פרקים המלמדים על כך, שהם שימשו במסגרת ליטורגית — לימות-החול, לשבתות השנה, לארבע פרשיות, לימים טובים וכד'. בראשי פרקי המשניות מצוינים ימות השבוע, פרשת השבוע, שבתות מצוינות וכיו"ב (ראה, למשל, מסכת שבת, מהדורת גולדברג, מבוא, עמ' י"ד, הע' 6 [במקום 32 צ"ל 37] — וראה הקטעים שם, עמ' מ"ט, מ"ס' 30 ועמ' נ"ג, מ"ס' 76 [שניהם מאותו כ"י!]) ומ"ס' 78 [וכאלה עוד], נמצאו גם רשימות של פרשיות השבוע עם ציון משניות השבוע (ראה למשל: J. Mann, *The Bible*, II, עמ' רל"ב, וכן פריס כ"ח 54, 52, 73/IV B 73 ועוד). לפרקי מסכת שבת עם ציון משמרות כהונה ראה: אורבך, תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 309 ואילך (ולהע' 21 שם ראה כעת המנהיג, מהד' רפאל, עמ' קע"ב) והספרות הרשומה שם, ותרביץ מג (תשל"ד) עמ' 224. החומר כולו ראוי לאיסוף ולסיכום.

56 פירושי משנה — מחוץ לזרעים וטהרות — כמעט שלא נחתברו; "פירוש משניות" סתם אצל הראשונים משמעו בדרך-כלל פירוש זרעים וטהרות (ראה למשל תוס' ב"ב יט ע"ב ד"ה רואין; נזיר נב ע"א ד"ה מעשה, וכאלה עוד). תולדות פרשנות המשנה עד לרמב"ם מצפים עדיין להיכתב.

57 היקף הלימודים המקובל בתפוצות ובזמנים השונים לא נבדק עדיין כראוי, אך מכל מקום ברור, שברוב רובם של חוגי תלמידי-חכמים היתה המסגרת מצומצמת למדי (אף לא כל מסכתות "תלתא סדרי" — ראה: אגרת הרמב"ם לר' פנחס הדוין, ליפסיא, כו ע"ג; סמ"ג, עשין, סוף ההקדמה; תשובות הרא"ש, כלל ל"א, סי' ט'; תשובות הריב"ש, סי' שע"ה; תשובות הרשב"ץ, ח"א, סי' ל"ג ועוד הרבה) — ורק לעתים רחוקות אנו שומעים על סדר לימודים המקיף ש"ס כולו, כגון המסופר על בעל הסמ"ק, שהיה חוזר "בכל כי מה שלא היו מספיקים התלמידים ללמוד היה הוא חוזר בפני עצמו" (ש. כהן ועם תלמידים ובין לימוד לגירסא בעלמא, שהרי בזה האחרון ההיקף היה גדול יותר וMagazin IV p. 103, וע"ש הע' 2. — אלא שיש כנראה להבחין בין לימוד בעיון והספקס היה מרובה, ראה למשל תש' מהר"ם ב"ב שבתשובות בעלי התוספות מהד' איגוס, נספח ב' עמ' 288: "ואשר בקשתני אדוני לקרות ולדקדק וכו' בטול גדול יש בדבר מתוך כך שהיה אדם עושה זה היה יכול לחזור מסכת אחת").

58 ראה מבוא לנוסח המשנה, 1274 (וראה תוס' יבמות קה ע"ב ד"ה קטנה: "בירושלמי גרסינן בסדר המשנה" — פרק משנה בראש פרק ירושלמי? [טופס ירושלמי עם משנה — ראה שם, עמ' 932 ואילך] או שמא צ"ל: "בסדר המשנה ובירושלמי גרסינן"? [ראה להלן, הע' 68] או "בסדר משנה ירושלמית"? [ראה להלן, הע' 66], — אבל כבר בתרומת הדשן, סי' רכ"ה, כבתוס' שלפנינו).

ומיוחדים והם תמיד צוטטו בתור שכלאה, כספרים בעלי מסורת-נוסח מיוחדת — אלה הם ה"משניות הדווקניות", "משניות מדוקדקות", "מוגהות", "ישנות", "משניות מנוקדות" — מונחים⁵⁸ שהם מיוחדים, כנראה, למשניות מטיפוס מסוים, קודיקס בעלי ייחוס ומסורת עצמאית. והן הן ה"משניות הספרדיות", "משניות מדוייקות הבאות מספרד"⁵⁹ שבפי חכמים מן התחום הפרובנסלי-קטלני (הראב"ד, הרז"ה, ר' יונתן מלוניל, הרמב"ן ותלמידיו, המאירי ועד לסוף המאה הי"ד) — והן הן ה"משניות הבדוקות של א"י", "משניות ישנות של א"י" בפייהם של אותם חכמים עצמם, ובפי חכמי ספרד.

ומעניין, ש"ספרי ספרד" המוזכרים הרבה לשבח על דיוקם ועל שמכותם — כאשר המדובר בספרי-תלמוד הכוונה למה שמכונה "ספרי הישיבות", "נוסחאות המתיבתא" או "גירסת הגאונים ז"ל כמו שכתוב בנוסחאות הבאות מספרד"⁶⁰ —

58 מונחים סתמיים לציון קודיצס של משנה מצויים במיוחד בפי חכמי אשכנז — ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1269—1275, ואפשר להוסיף עליו עוד (למיוחד לראב"ד לתמיד — שם, עמ' 1274 — יש לציין גם לספ"ד שם: "דבשתי סדרי המשנה שבידי ל"ג הכי וכו' ולפי אותן סדרי המשנה דגרסו וכו'") — [שקלים ח, ח] ואמנם גירסת "סדרי המשנה שבידי" היא היא גירסת כ"י של המשנה (ראה: תוספתא כפשוטה שם, עמ' 709), ואילו הגירסא האחרת היא גירסת המשנה שבנספח לבבלי — וכוונתו כנראה ל"סדרי משנה" שמהם נובעת הגירסא שלפנינו בגמרא שם [כ"י מ וא ודפ"ר; במלאכת-שלמה, שקלים, שם מעתיק: "ולפי אותן גירסאות דגרסי" אבל במלאכת שלמה תמיד כלפנינו; וכן הוא בכ"י נ"י של המיוחד]. וראה שם פ"ו מ"ב: "ואם יש סדר המשנה שכתוב בו וכו'".

59 מבוא לנוסח המשנה עמ' 1273, ויש להוסיף עליו ואף ממה שצויין כבר ע"י אפשטיין עצמו במקומות אחרים, כגון: ראב"ד כתובי-שם ב"ב ספ"ט (מבוא לנוסח המשנה עמ' 1100); וראה רמב"ן כתובות נ"ח ע"א: "נוסח ספרדים מן המשניות"; שם עבודה זרה ע"ג ע"א; רבינו יהונתן ריש מס' ב"ק (מהד' פרידמן עמ' 2) וכאלה עוד — ראה להלן. "משניות צרפתיות" מצאתי כמדומה רק פעם אחת (מחוץ למסכת אבות) בחידושי הרשב"א גיטין ט"ו ב' — אבל בהעתקת דבריו שבנימוקי יוסף שם: "ספרד", וכן הוא בתורת הבית ב"ו ש"ג (מה שאין כן לתלמוד, שמצינו גם "נוסחאות צרפת", "ספרי אשכנז" וכיו"ב).

60 בעל המאור, ברכות, פרק ג', וכן שם ע"ז רפ"א: "בספרים ישנים הבאים מספרד ומישיבת גאונים מדוקדקים מוגהים", וראה שם ב"ב פ"ה, חולין פ"ג ועוד. ראב"ד כתובי-שם ברכות ספ"א: "... ובפי' הגאון מצאתי אותה מעומדת ומתוקנת ואם נראה בה מעט דוחק טוב הוא להעמידה כי היא בנוסחה ספרדית". וכן ריגיל אצל הרמב"ן, כגון: "ה"ג בכל נוסחי ספרי ספרד וזו היא גירסתן של גאונים ז"ל", חידושי שבת קנא ע"א, מלחמות ב"ב ספ"ט וראה גם שם, ב"ק רפ"ח ועוד; ואחריי אצל הרשב"א: "בס' ישן ספרדי מוגה בישיבות הגאונים ז"ל", חידושי יבמות לא ע"א, שם נח ע"ב ועוד ועוד. וראה מאירי: "יש בסוגיה זו חלוק גירסאות בין שיטת צרפת לשיטת ספרד והוא שגדולי הרבנים (=רש"י) גורסים וכו' גירסת הגאונים (=ספרד, ע"ש) מיושרת יותר וכו'". וראה למשל גם ספר המנהגות לר' אשר ב"ר שאול (אסף, ספרן של ראשונים, עמ' 167) והשווה אוצר הגאונים לברכות, חה"פ, עמ' 86 ובראשונים שם, ואכמ"ל [וכעת אני רואה, שאפשר שכבר רמז להתאמה זו בעל אוצרי-הגאונים, יבמות מפתחות, עמ' 111 סי' ע"ו, וראה ציוניו שם].

וכמדומני ש"ספרי ספרד" המוזכרים לשבח החל מן ר"י הברצלוני ועד למאירי, מופיעים אצל חכמים שהם מן התחום התרבותי הפרובנסלי דווקא (הראב"י, הראב"ד, הרז"ה, תלמידיו ר' משולם, ועד לרמב"ן ותלמידיו. — ראה ח"ו דימטרובסקי,

- הרי "ספרי ספרד" במשניות הן כנראה תמיד "נוסחאות א"י" ו"נוסחאות ירושלמיות". ואם בנוסחאות התלמוד רגיל הזיווג "ספרי ספרד ושל ישיבה" הרי במשניות אנו מוצאים "ספרי ספרד וארץ הצבי" (מגדל עוז)⁶¹. ואותה הגירסא המובאת, למשל, ברמב"ן (כתובות נו ע"א) בשם "נוסח ספרדים מן המשניות", מובא אצל ראשונים אחרים בשם "סדר משנה ירושלמית" (תוס' שם, נח ע"א) ואצל אחרים בשם "משניות ישנות" (הרא"ה שם)⁶² — כשם שמה שמובא בשם "משניות מדויקות" מובא במקבילה בשם "משניות טברניות"⁶³ (מחז"ו/מבוא לנוסח המשנה 1273)⁶⁴. מובא במקבילה בשם "משניות טברניות" של ספרי משניות אלה והבחינו יפה בין הראשונים עמדו בדרך כלל על ייחודם של ספרי משניות אלה והבחינו יפה בין מסורת "סדרי-משנה" ובין מסורת נוסח המשנה שבבבלי⁶⁵. וגם אם לא תמיד שרידי בבלי, פתח דבר, עמ' 12; והם מביאים לעתים "ספרי ספרד" בניגוד ל"ספרי שלנו" וכד', כגון הראב"ד בתמים דעים סי' י"ד: "מצאתי נסחא ספרדית וכו' ובנוסחי דידן וכו' ורב משניות מה שמכונה בפייהם "ספרדיות" מכונה בפי חכמי ספרד "ירושל-מיות" וכד' — ראה להלן).
- 61 מגדל עוז, שבת, פ"ט ה"ב; בסמ"ג, לאוין, ס"ה: "ובספרי ארץ ישמעאל וספרד" — ושם אצל: "ארץ ישראל וספרד" ? ראה: מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1221.
- 62 וראה רמב"ן ע"ז עג ע"א ד"ה ואכתוב (מהד' הרש"ר, עמ' שס"ג): "... בכל הנוסחאות הספרדיות והבאות (=הבאות ?) מארץ ישראל" (והשווה "מקריית קדומות ספרדיות וטברניות" שבתשובות תלמידי מנחם לדונש, עמ' 68, וכן "ירושלמי שהוא מספרד", אר"ז ח"א סי' תשע"ח [= "ירושלמי זקן שהיה כולו מנוקד"? שם סס"ת ת"ס] — ור"א רחנשטל, סיני ע"ט עמ' רע"ח הע' 14).
- 63 והן הן "משניות ספרדיות" שאצל חכמי פרובנס (ראה לעיל הע' 60) והן הן משניות "ארץ-ישראליות", "ירושלמיות" שבפי אותם חכמים עצמם (רמב"ן, ראב"ד — וראה תוס' כתובות הנ"ל) ובפייהם של חכמי ספרד ואשכנז ("טברניות") והן הן "המשניות המדויקות" (רשב"א ב"ב פז ע"ב), "מדוקדות", "בדוקות", "ישנות" (ריטב"א סוכה לו ע"ב ושם יא ע"ב) שבפייהם ובפי חכמי אשכנז [אבל כנראה גם משניות בעלי כינויים סתמיים, כגון "סדר המשנה" (רש"י, רשב"ם ועוד) "נוסח דמשניות" (מאה שערים, ס' ב"ב) ואפילו סתם "המשניות" (כגון: תוס' גיטין טו ע"ב ד"ה הנוטל) וכיו"ב] — דהיינו משניות מן הטיפוס הארץ-ישראלי, שהן היו — לפחות בחלקן — גם מנוקדות, הן בספרד (תלמיד הרמב"ן, הרשב"ן ועוד) והן באשכנז (פירוש מס' נדרים שבשיטה מקובצת, וראה: אורבך, בעלי-התוספות², עמ' 371 וערוגת הבשם, ד, עמ' 155 — מבוא לנוסח המשנה, עמ' 3—1272. — ונראה שגם "מנוקדות" תואר וציון הטופס הוא, ולא כהתלבטותו של הרז"פ, דרכי המשנה, הוספות עמ' 18 לעמ' 222).
- 64 וכמדומני, שמעולם לא מצאנו "משניות" של ישיבה או נוסח "משניות של גאונים" שהוא רגיל מאוד לנוסח התלמוד (ראה לעיל הע' 60, ולהלן הע' 72) — ואם נמצא פעם הייחוס "שיתא סידרי דיוקני מכ"י רב האי גאון" (תשובות מהרי"ל החדשות, עמ' קע"א), הכוונה באופן ברור לש"ס — דהיינו תלמוד (ראה הע' 49). (אבל מצאנו ספרים אחרים, כגון ספרי מקרא הבאים מבבל, הן בספרד והן באשכנז — כגון ספר-תורה של ר' משה ב"ר משולם שהוא מבבל, "חומש שהוא מבבל", ערוגת הבשם, ד, עמ' 122). — וכאשר ראשונים מביאים עדות לנוסח המשנה מ"ספרים מדוקקים בישיבת הגאונים וכד' כוונתם לנוסח משנת ה'ב'ל'י של הגאונים, ראה להלן, הע' 75 (וראה רשב"א יבמות קד ע"ב ד"ה קטנה — וכנראה שבבבלי של "הגאונים" שלפניו כך היה נוסח המשנה; ואפשר שכבר ספרי הגאונים נחלקו בנוסחאותיהם או שכך הוגה בטופס שלפני הרשב"א, וראה: אוצר הגאונים יבמות, חלק התשובות, עמ' 206 ותוספתא כפשוטה שם, עמ' 118, הע' 54).
- 65 והם עמדו לא רק על עצם חילופי-הנוסח במשנה שהן בבחינת "מחלוקת של בני בבלי ושל בני ארץ ישראל" (תוס' בכורות כב ע"ב ד"ה תירום) וחילופי מסורות שבין

היה בידם ייחוסו של כ"י מסוים, הם הבחינו בטיבם — כגון "ראיתי נוסחא ישנה נראית שהיא ירושלמית" (ר"י מטולידו), או סתם "נוסחא ירושלמית" (ראב"ד) וכד'.⁶⁶ אבל לא רק "נוסחאות א"י"^{66א} היו בידיהם, אלא במפורש גם טפסים של "משנת שיתא סדרי הכתובה בירושלים" (ר' יוסף ו' נחמיאס), וכן "משניות ישנות שבאו מא"י" ממש (הרשב"ץ) או שתא סדרי משנה "מדוייקים ומנוקדים שנכתבו בירושלים" (ר"י מטולידו) ו"משניות אשר קניתי בא"י" (תלמיד הרמב"ן)⁶⁷. נוסחאות משניות אלו, עד כמה שניתן לבדוק⁶⁸, קרובים באמת לנוסח משניות כ"י מן הטיפוס הארצישראלי (קפ"ל וכו') ולנוסחאות העולות מן הירושלמי. ולא לחינם רגילים הראשונים, ובמיוחד בעל העיטור, להביאם בהקבלה, כגון: "במשניות מדויקות ובירושלמי", וכאלה עוד⁶⁸ ומשום שהבחינו בייחודן, בדרך כלל גם לא הוגהו זו מזו, ובוודאי שלא סדר-משניות על-פי משנת הבבלי, כגון: "ולא נהירא האי וכו' דכתב במשנה טברנית אבל אין לשנותו" (פי' נדרים שבשט"מ).

הגיהו אמנם משניות כשם שהגיהו בנוסחאות התלמוד, ודבריו של רב האי גאון, ש"אין לנו לתקן את המשניות ואת התלמוד בעבור קושיא שקשה לנו"⁶⁹ לא הועילו. כשם שלא הועילו כל יתר האזהרות נגד ההגהות; "והתלמידים שלא ירדו לעומק הקושיא וכו' והתירוץ וכו' שבשו הספרים — זה מחק המשנה וזה מחק הגמרא"⁷⁰

"אהל אלעראק" ו"אהל אלשאם" (אפשטיין, ספר היובל למארכס, תש"י, עמ' כ"ט) — אלא גם על החילופין שבין המשנה שבבבלי ובין "סדר המשנה" ועל ההתאמה שבינו לנוסח משנת הירושלמי, וראה עוד להלן.

66 כגון: "סדר משנה (כצ"ל וכן הוא בתוספות הרא"ש) ירושלמית", חוס' כתובות נח ע"א ד"ה ואפילו (וראה לעיל, הע' 57א). — ובמקרים אלה של "משניות א"י" וכד' אפשר שכינו אותן "ירושלמיות" על שם הצורות הלשוניות ודרכי הכתיב שבהן, כדרכם של ראשונים בכינוי זה.

66א ועליכן "נוסח משניות א"י" וכד' אפשר שאין תמיד פירושו טופס מסוים שהובא מא"י דווקא; ראה, למשל, רמב"ן חולין יד ע"א (מהדורת רייכמן, מ ע"ב): "ובנוסחת משניות של ארץ ישראל ראיתי בשם רבינו האי" (וראה עוד להלן הע' 115). — והשווה רמב"ן, ר"ה י ע"א ד"ה וראיתי לר"ש ז"ל: "וכן מצאתי בגליוני משניות של ארץ ישראל שפירשו לשון ספוק בלשון ערבי וכו'".

67 ראה: תוספת ראשונים, ד, עמ' 121. 67א ר' לעיל הע' 63.

68 ראה גם עיטור, קני' (מהדורת רמ"י, יא ע"ג): "וכן תמצא בירוש' וכו' (ראה: מבוא לנוסח המשנה, עמ' 20, הע' 5) וכן כתוב במשניות מדוייקות שלנו", וראה מאה שערים, כתובות, סי' כ"א: "ואנן בכולי נסחאי דוקאי במשנה ובירושלמי גרסי" (ועי' להלן), שם סוף ב"ב: "... ובנוסח דמשניות ל"ג וכו' ולא בירוש' וכו'". וכאלה עוד אצלו ואצל ראשונים אחרים; כגון: הר"ש משנץ, שהכיר כמה טפסי משניות מן הטיפוס הארצישראלי (ראה להלן, הע' 74), כשהוא מעמיד על כמה חילופין במשנה שהן "מחלוקת בני בבל ושל בני א"י" (תוס' בכורות כב ע"ב ד"ה תירום), מעמיד זה לעומת זה את ש"בספרים שלנו [=בבלי] גרסינן" לעומת "אין הגירסא כן בירושלמי ובמשניות". וכן הרמב"ן, מלחמות, ביצה (פ"ב, ד"ו, יא ע"א): "וכן בנוסחי משניות הספרדיות בכולן ובנוסחת הירושלמי שלא עבר עליה קולמוסן של מגיהי ספרים", ור' גם שם קידושין (ספ"ד, ד"ו לב ע"א): "וכן נמצא בכל נוסחא (סדר משנה? — ראה להלן, הע' 75) מדוקדקת ובירושלמי שלא עבר עליו קולמוסן של מגיהי ספרים וכו'". (וראה תוס' יבמות קה ע"ב, ד"ה קטנה — לעיל הע' 57א).

69 אוצר-הגאונים, כתובות, חלק התשובות, עמ' 207, ע"ש.

70 מאה שערים, כתובות, סי' כ"א הנ"ל.

— ולכן מכריע בעל העיטור "כנוסחי דוקאי במשניות ובירושלמי"; אבל כאמור לא הגיהו בדרך כלל את "סדר המשנה על-פי נוסחאות-המשנה שבגמרא שהרי אף על-פי שב"עוונותנו שרבו, רבו מגיהי ספרים בתלמוד וכו' אבל בספרים החיצונים לא הורגלו" כדבריו הקולעים של ר"ת (ספר הישר, חלק החידושים, סי' תר"ב) — ומבחינה זו ספרי משניות היו בהחלט בבחינת "ספרים חיצונים"⁷¹. אבל גם את המשנה שבבבלי הגיהו רק לעתים רחוקות עפ"י "סדר המשנה", ההכרעה תלויה לא רק בפירוש שבסוגיית הבבלי, שהרי "אמוראי בקיאים בגירסת המשנה טפי מינן" (ראבי"ה, ח"ב, עמ' 196), אלא גם בנוסח המשניות שבטופסי בבלי 'ישנים', 'מדוקקים', ו'בדוקים'⁷², ורק לעתים רחוקות מאוד — במקרים שאין הכרע על-פי הבבלי או בנוסחאות הבדוקות של הבבלי — פונים ל'סדר המשנה' ולמשניות 'הבאות מספרד' ומארץ ישראל. סך כל ההבאות מ'ספרי-משניות' אינו גדול⁷³ — אף על-פי שהם מוזכרים מאז אחרוני גאוני-בבלי (משניות של א"י —

71 ועל כן מובן, "שנוסח המשנה שמור יותר ואינו פרוץ כל כך כנוסח הברייתות" — כפי שהעיר הרי"ן אפשטיין כמה וכמה פעמים, כגון: מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1051. ובדאי שהוא שמור יותר מסוגיות הבבלי, אבל גם יותר ממשנת הבבלי (וראה מה שכתבתי כעת בספר ליברמן).

72 ראה בדוגמאות שהבאתי לעיל, (והשווה גם להלן, הע' 82) וכן למשל המאירי, מגן אבות סוף הענין הכ"א: "... וכן שבמשנתנו מצינו בגמרות ישנות מדוייקות". ובנוסח המשנה, בדומה לנוסח כל מקורות התנאים "לא סמכינו אלא אגירסא דגמרא דילן" (רמב"ן גיטין ז ע"ב), וכל מקור שאינו תואם את נוסח הבבלי הרי הוא בחזקת "משבשתא" (ראה אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא, עמ' 90); מבחינה זו אין הבדל בין נוסחאות שבספרי המשנה לבין נוסחאות הירושלמי, ו"גירסא דידן עיקר כנגד הירושלמי" (תשובות הרא"ש מ"ו, ג') ולא רק במסורות חלוקות כמאמרי האמוראים, שהרי "הירושלמי מהפך את הסוגיות ופעמים אפילו גירסת הברייתא ואפילו המשניות" (תשובות הרשב"א, ססי' רצ"ח) — ועל כל פנים, נוסח "ספרים הבאים משיבות הגאונים" (=הבבלי) הם הם המכריעים.

אלא שהספרים כבר הוגהו ורבים החילופים גם ביניהם ועל כן אין לקבוע כללים ברורים להכרעה, ראה למשל ספר הישר לר"ת: "והא דקא מייתי ראיא מספרים ישנים (=בבלי) אין לך ישנים ומיושנים מפר"ח וירושלמי" (חלק הפירושים, סי' ל"א, מהדורת שלזינגר, עמ' 33, עי"ש — אלא שבמקרה זה גם הר"ת עומד לצידו).

73 ביחס למאות המקרים בהם דנים הראשונים בנוסח המשנה, רק במקרים בודדים הם נעזרים בנוסחאות "סדר המשנה" וכד'; ראה למשל תוס' פסחים כ"ז ע"א ד"ה נתערבו באחרות "אוריית דלא גרסי" באחרות דבסדר המשנה לא גרס ליה לא בע"ז ולא בסדר זרעים — ואמנם כ"ה גם בנו' 'סדר המשנה' שלנו (קפ"ל וכ"י) בערלה ובע"ז (ומעניין לציין של התוס' במקבילות השונות ולא שאר הראשונים מסייעים בעדות של 'סדר המשנה', אלא בנימוקים פנימיים וענייניים בלבד, עי"ש). ולעתים קרובות הם מתלבטים בנוסח המשנה ואין מביאים עדותן של 'משנת המשניות' כלל — ראה, למשל, רש"י ע"ז י"ד ע"ב ד"ה ואל ישנה (בניגוד לכל טופסי "סדר-המשנה" [וראה כעת ד' רוזנטל, מסכת ע"ז, עמ' 58]); ביצה לד סע"א ותוס' שם ד"ה ועוד; חולין לב סע"א, רמב"ן ורשב"א שם (וראה: מבוא לנוסח המשנה, עמ' 562); וראה תוס' ב"מ סב ע"ב ד"ה והתנן (תנן — תניא!); וכן תוס' ב"ב קסו רע"ב סד"ה נכנס: "ובספר ר"ת מצאתי במשנת כריתות וכו' ומחק וכו' אבל יש תימה שבכל הספרים (=בבלי, להלן הע' 75) הוא כתוב בין בכריתות בין בתורת כהנים בין בכאן"; תוס' ע"ז י"ט ע"ב ד"ה הגיע "ואית ספרים דגרסי וכו' אכן נראה דלא גרס דלא מסתברא וכו' ונראה שלא היה כתוב בספר (=בבלי, כנ"ל) רבינו שלמה מדלא פירש וכו'" [וליתא בכל ספרי המשנה,

תש"ג אסף, תש"ב, עמ' 15) ועד לגדולי המגיהים והמפרשים במאה ה"ו. ונראה שספרים אלה נדירים היו⁷⁴, וסתם "משנה" — ועל אחת כמה וכמה סתם "ספרים", "ספרים ישנים" וכד' אצל הראשונים — גם כשמדובר בנוסח המשנה — הם הבבלי⁷⁵ ומשנת הבבלי. כניגוד לנוסח "סדר המשנה"⁷⁶, "משניות ישנות", "מנוקדות" וכיו"ב מובא בדרך כלל "גירסת הספר", דהיינו גירסת התלמוד. חילופי גירסאות במשנה שאצל הראשונים בדרך-כלל חזקה עליהן שמקורן בטפסים שונים של תלמוד — אלא אם כן מפורש אחרת, בלשונות שהזכרנו לעיל — או כגון: "בדקתי במשנת דמשניות" (ראב"ן; מלנ"ה, עמ' 1273) או "מצאתי בנוסחאות מדוקדות (דהיינו של הבבלי) ... וכן בנוסח משניות בדוקות" (רמב"ן, חולין

ראה כעת ד' רוזנטל הנ"ל עמ' 192] — ואילו בדיקה בסדרי משניות מאן דכר שמה; (ראה עוד הע' 77) — וכאלה עוד הרבה.

74 אף על-פי שכמה חכמים היו בידיהם כמה טופסי משניות "דווקניות" וכדומה — כגון הר"ש משנן (ראה להלן, הע' 82); ר' יהודה ב"ר קלונימוס (בעלי התוספות² עמ' 371): בעל ערוגת הבשם (ח"ד עמ' 155), המיוחס לראב"ד לתמיד (ראה לעיל, הע' 58) ועוד. וככל הנראה היו גם העתקות חדשות מטפסים מיוחסים אלה — ראה ריטב"א סוכה שלהלן (הע' הבאה): "כל המשניות חדשות גם ישנות" — אלא שהם לא היו נפוצים.

75 כך ברור כשהם מוצגים זה לעומת זה, כגון ראב"ה, יומא, ס' תק"ל (ח"ב, עמ' 195): "ובתורת כהנים ובסדר המשנה כתיב וכו' ובספר אחר נמצא וכו' ולא כאפסטיב" (בהע' 24 שם): "של המשנה", אלא דווקא כר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה, יומא, עמ' 753, הע' 5: "הכוונה כנראה לספר אחר של המשנה בתלמוד" [וראה כעת אורבך, בעלי התוספות², עמ' 861, הע' 5*]; והשווה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1274, הע' 2] וראה תוס' בכורות כב ע"ב הנ"ל (הע' 68); "ספרים שלנו" לעומת "ירושלמי ומשניות" — וכך גם כשהם מובאים זה ליד זה, כגון: "בכל הספרים ובכל המשניות הבאות מספרד" (ראב"ד, לעיל הע' 59), "ובכל המשניות ישנות גם חדשות ובכל הספרים כתוב וכו' " (ריטב"א סוכה מה ע"א ד"ה אני), "גרסת כל הספרים וכך הוא בסדר המשנה" (חידושי ר' דוד פסחים צו ע"ב — לפ"ט מ"ז — וראה תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 646 ועדיין צ"ע), וראה רשב"א יבמות קד ע"ב: "כך היא הגירסא ברוב הספרים (=טופסי הבבלי הנפוצים) גם בדקתי ברוב הנוסחאות הישנות (=משניות?) ובספרים מדוקדקים (=בבלי, עיין לעיל הע' 60 ולהלן, הע' 77) בשיבת הגאונים ו"ל" וכאלה עוד [וראה כעת ד' רוזנטל מס' ע"ז, עמ' 169, הע' 4, שציין לרמב"ן ע"ז לו ע"א: "גירסת רב הספרים (=בבלי) וכו' וכן בכל הנוסחאות (=משנה) וכו' " (אבל סתם "נוסחאות" שלא בניגוד או במקביל לספרי הבבלי, פעמים שהם משנה [כגון רמב"ן ע"ז עג ע"א "ואינה בכל הנוסחאות הספרדיות והבאות מארץ ישראל"] ופעמים שהם בבלי [כגון רמב"ן גיטין ז ע"ב: "ה"ג בנסחי דתניא עפר וכו'"] — ועל כן סתם "נוסחאות מדוקדות" וכד' המובאות ליד "נוסח משניות בדוקות של א"י" [רמב"ן חולין מג ע"א] או ליד "ירושלמי" [כגון רמב"ן, מלחמות, סוף קידושין] אפשר שהן טופסי משניות ואפשר שהן ספרי הבבלי)].

76 וגם "סדר" — ראה פירוש ר' משולם למסכת שקלים, מהדורת סופר, עמ' 89.

77 וכנראה שגם במקרים כגון רשב"א עירובין כג ע"א ד"ה כך (לפ"ב מ"ה): "כך היא הגירסא ברוב הספרים וכו' וכן מצאתי בספרים הישנים ובספרי הגאונים ז"ל וכו' ומקצת ספרים יש שהעבירו קולמוס עליה וגרסי וכו' " ובריטב"א שם: "כך הגירסא בכל הספרים שלנו (=מקצת ספרים) של הרשב"א! — תופעה מצויה למדי) וכו' אבל בנוסחאות ישנות (=ספרי דווקני" אצל תלמידו, ראה דק"ס, שם) גורסין וכו' " הכוונה לטפסים שונים של הבבלי (ראה לעיל, הע' 75) — אף שגם ב"סדרי המשנה" מתחלפות הנוסחאות (ראה תוספתא כפשוטה, שם, עמ' 325, הע' 33).

מג ע"א) — וגם כאן קיים אותו כלל חשוב שכלל לנו הגר"ש ליברמן לענין הציטטות בראשונים בכלל: "הראשונים מעתיקים סתם עפ"י רוב רק מן הספרים שהם עוסקים בהם ושהם רגילים בהם" ⁷⁸ — וכאמור בספרי משניות לא היו רגילים. אבל אף על-פי כן ודאי שהיו השפעות הדדיות מזה לזה.

המצב היה שונה במקצת בסדרים זרעים וטהרות ובשאר המסכתות שאין עליהן בבלי ⁷⁸א. גם כאן, טופסי המשניות שהיו בידי הלומדים המעטים, שעסקו במסכתות אלה, היו ביסודם מנוסח המשניות שב"סדר המשנה" ⁷⁹, או קרובים להם ביותר — אלא שמתוך העיסוק בהם ⁸⁰, הם הוגהו יותר — אם בהשפעתן הישירה של סוגיות-התלמוד ואם כתוצאה מהרגלי לשון וכתוב. אבל ביסודן נשארו סדרים ומסכתות אלה קרובים יותר למה שאנו רגילים לכנות "הנוסח הירושלמי" בכל הטפסים

78 תוספת ראשונים, ב, מבוא, עמ' 9; וראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1274, — ועל כן, דווקא במשנה, "העמוד הברזל" של התורה שבעל-פה כולה, קשה יהיה להסתייע בנוסח הציטטות שבכתבי הגאונים והראשונים, וכלל לא יהיה פשוט ללקט ולבחון מתוכם "משנת ראשונים", ולא תהא זאת אלא משנת-הבבלי של הראשונים; מחוץ לר"ח, שכידוע מעתיק בדרך כלל משניות המובאות בסוגיות התלמוד על-פי נוסח משנת "סדר המשנה" (מבוא לנוסח המשנה, שם) ונוטה כנראה גם להכריע כנוסח "משניות א"י" והירושלמי. ואילו הרמב"ן, אף שגם הוא נוטה להסתייע בנוסח "משניות ארץ-ישראל והירושלמי" (ראה תוספתא כפשוטה, קידושין, עמ' 975, הע' 50) — כנראה שאצלו אין סתם "משנה" אלא משנת הבבלי.

מהרי"ן אפשטיין, חשב כנראה להקדיש פרק שלם על "ציטטים בראשונים" מן המשנה (ראה למשל: מבוא לנוסח המשנה, עמ' 549, אבל לא זכינו אלא לשורות מעטות בלבד (ראה לעיל, הע' 13). מכל מקום, כל העניין של נוסח המשניות של הראשונים, טיב המקורות שלפניהם, בחירתם, דרך טיפולם בהם וכל כיו"ב טעון בדיקה יסודית אצל כל אחד בפני עצמו, ובחוגי החכמים בתקופות ובאיזורים השונים, לפני שבאים לדון ולשקול על-פי "ציונים" ומראי-מקומות למיניהם. אבל, כאמור, סך כל החומר של מובאות ישירות מ"סדר משנה" אצל גאונים וראשונים הוא כנראה מועט ביותר. — ראה גם הרא"ש רוזנטל, "המורה", עמ' ס"ה.

79 [על נוסחאות משנת מס' שקלים ראה מה שהערתי כעת בס' ליברמן, בדפוס.]
אלא שאפילו בזרעים ובטהרות (ראה הע' 78) משניות המצוטטות בסוגיות הבבלי מובאות על-פי רוב על-ידי הראשונים מן הבבלי ובלבד (כגון רש"י וזבחים עט רע"ב מציינים גם את המשנה במקורה וגם את סוגיית הבבלי (כגון רש"י וזבחים עט רע"ב ד"ה חרסן של זב: "כדתנן במס' כלים וכו' ומייתי לה בגמ' דנדה", וראה: ר"פ, דרכי המשנה, הוספות עמ' 18; והשווה: מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1144, הע' 2, וכאלה עוד הרבה), אבל לרוב הם מציינים לבבלי בלבד (כגון רש"י סוכה ה ע"ב ד"ה הגיחא לר"מ דאמר במס' מנחות [= כלים יז. י:]: כל האמות שבמשכן וכו') כדתניא בפסחים [= שם שם, ט] שתי אמות היו בשושן הבירה וכו' "והרבה כיוצא באלה בראשונים, ואפילו אצל הר"ש משנץ בפירושו לסדרים זרעים וטהרות, ואפילו לגבי משניות באותה מסכת שבפירושה הוא עוסק, ראה, למשל, ר"ש, מקואות, ג, ד: "כדתנן במעילה דכל המשקין מצטרפין וכו' [= שם י, ז; עיי"ש] — ועיין רש"י תמורה יט ע"ב, שציין לר"ש כלים א. ג וראה גינצברג, פירושים וחיידושים, ד, עמ' 113; וכן רשב"ם פסחים קט ע"א ד"ה קליות: "וגם במשנה מצינו וכו' ושניה במס' [בכורות] (תרומו) אגב גררא דתנן סאה תרומה וכו' " — ראה דק"ס, שם, עמ' 328, אות ל', וכן הוא גם בכ"י לייפציג, וראה רש"י והגהות ר"ב רנשבורג שם וצ"ע) — "יבדוק ותמצא הרבה כיו"ב" (רש"ש הנ"ל), אלא שתופעה מצויה ומעניינת זו אין עיקר מקומה כאן, ועח"ל.

80 אף שגם זה לא היה נפוץ ביותר — ראה לעיל, הע' 57.

המצויים עד היום⁸¹. על עובדא זו עמדו כבר ראשונים ואחרונים. לכך מתכוון כנראה גם הר"ש⁸² (אהלות יא, ח): "החדות כמו הדות אלא שבלשון משנה דסדר טהרות כולן כתובין חדות והוא ששנינו בכל מקום הבור והדות"⁸³, וכבר כתב ר"ז פראנקל — וזאת על-פי נוסח הדפוסים בלבד! — "רוב המשניות בסדרים זרעים וטהרות נראות ירושלמיות" (מבה"י ח ע"א)⁸⁴, והרבה להעיר על כך מהרי"ן אפשטיין — ואף אנכי עסקתי בכך בהקשר אחר, ואכמ"ל.

שונה היה המצב כנראה באיטליה — במיוחד בדרום — וביוון, דהיינו בביוזנטיון, בתחום והשפעה הארצישראלית. כאן היתה, כנראה, מסורת חזקה של לימוד משניות מימים קדומים ועד לזמנים מאוחרים יותר⁸⁵. מכל מקום, עד למאה ה"ב, אף על-פי ששלחו כבר את בניהם גם לשיבות גאונ-יבבל ועמדו בקשרים הדוקים אתם, נשמרה כאן גם מסורת מקומית ארצישראלית מקורית; כאן קמו גדולי מפרשי המשנה — והספרות התנאית בכלל: ר' יצחק ב"ר מלכי צדק, ר' הלל, ר' דניאל, ר' ברוך, ר' יוסף מטרנטו, ר' אברהם מתבץ ועוד. וכך גם קודם לכן, בעל "מגילת אחימעץ" מסתמך בהלכה על מה ש"הורה רבי בהוראת המשנה"⁸⁶; ובכלל, המשנה שגורה בפי חכמי איטליה, וחכמיה הקדומים מוכתרים בתואר "ר' פלוני השונה"⁸⁷:

81 אלא שגם משניות סדרים אלה (בלי פירוש הרמב"ם) אינם נפוצות ואף מהן נותרו רק מספר קטן של טפסים — בתוך כ"י הבבלי (כ"י"מ וכ"י בית-גתן) או בפני עצמן (כ"י פרמה ב', כ"י פריס עם פה"ש) — כשם שגם ממפרשי סדרים אלה נותרו רק טפסים בודדים (כך כבר בסוף המאה ה"ג, ראה הקדמת מתרגם פירוש הרמב"ם לסדר נזיקין; וכך בראשית המאה ה"ט — ראה מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' ל"ו, הע' 2) — וגם פרשה מעניינת זו ראויה לבירור בפני עצמה.

82 בידיו של הר"ש משנץ היו, כנראה, כמה טפסים של משניות — לפחות סדר זרעים וטהרות — מן הטיפוס הארצישראלי. ראה, למשל, כלים כו, ט: "ועשאו בלן כך בספרים בכל המשניות" — ואצלנו לא נשתמר כתיב זה, ראה: מבוא לנוסח המשנה עמ' 1223, לא ב"ק, ולא ב"ב, (גם לא ב"מ), אלא ב"ל בלבד; ועי"ש להלן: "וטעות סופר הוא דבמנחות מייתי לה פ' הקומץ רבה וגרסינו ועשאו וילון וכו'" (וראה שם כ, ו, וכן לעיל, הע' 75). וראה עוד כלים יז, יז: "בכל הגי' משניות דוקגיות גרסינו", שם כב, ד ועי"ש כת, ה ועוד. וראה מהר"ם מרוטנבורג, נגעים, י, ה: "וצ"ע בכל סדרי המשנה אם לא נמצא בתחלה (בסיפא שם — עיין ר"ש) בשום ספר זקן או ראוי למחקו — ואי גרסינו בתחלה בכל סדרי המשנה זהו פירושו של הבבא וכו'" (ואמנם בספרים הזקנים של סדר המשנה שלפנינו הנוסחאות מתחלפות).

83 והשווה רא"ש, חולין, פ"ג ססי' נ"ז: "פ"א וב"י מתחלפות ... ובלשון המשנה הבקר כמו הפקר" (וראה מע"י שם; — רמב"ן על התורה, ויקרא יט, כ: "... במשנה ... בגמרא ... (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1220, וראה, ש' אברמסון, רב ניסים גאון עמ' 325 ובציונים שם; ועניינות, עמ' 274) וכאלה עוד. — ובאמת מסורת לשון הסדרים זרעים וטהרות ראויה לבדיקה מקיפה יותר בפני עצמה, וכבר הערתי על כך ב"סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות", פרק ח, הע' 181. [וראה כעת צ. פוקס, מס' סוכה, דיסרטציה ירושלים תשל"ט, מבוא עמ' צ"ז ושם עמ' 235, ועוד.]

84 וראה כבר קודם לכן הערתו של הר"ז במאמרו הקצר הראשון שהוקדש לענייני נוסח: Zur Textkritik des Talmuds, MGWJ I (1851), p. 455. ובדרך אגב העיר על כך גם מהרי"ן אפשטיין במחקריו השונים, כגון מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1266.

85 הם הרבו לעסוק בסדרי משנה שאין עליהם בבלי (ראה כבר י"ן אפשטיין, תרביץ א' ד' עמ' 44 — וכעת יש בידינו ידיעות נוספות).

86 מגילת אחימעץ, מהד' קלאר ירושלים תש"ד, עמ' מ"ב.

87 אבל מצאנו כינוי זה גם במקומות אחרים. על מצבתו של ר' מנחם ב"ר יעקב מורמייזה

באיטליה וביוון נכתבו גלוסות למשנה בשפת המקום⁸⁷. ר' בנימין מטודלה במסעותיו בכל תפוצות ישראל מזכיר הרבה חכמים לומדי תורה "גדולים במקרא ובתלמוד" כלשונו או "חכם בפסוק ובתלמוד" (יח ע"א) וכד' — אבל הפעם היחידה שהוא מדבר על "חכמים גדולים במשנה ובתלמוד" הרי זה על חכמי תבס שבביזנטיון. מכל מקום, נראה שלא מקרה הוא, שכתב-היד של המשנה שבידינו (שלא עם פירוש הר"ם) באים כולם דווקא מתחום תרבותי זה⁸⁸. מסורת איטלקית זו נמשכה

מחוג חסידי אשכנז (?) — ראה להלן סוף הע' 88): רשום "תנא דורש ופייטן אין חסר מאומה בתלמוד רב ובמשנה ידו הרימה" (אפטוביצר, מבוא לראבי"ה עמ' 383); וכך מכונה גם ר' ברכיה הנקדן: "הנקדן והקרא והתנא והדויקן" (גולב, תולדות יהודי רואן, עמ' 3—122).

87 על הגלוסות האיטלקיות שבכ"פ ראה כבר, קאסוטו ס' זכרון לגולאק וקליין עמ' 151: "בדיאלקט הקדום של אפוליה"; גלוסה יוונית למשנה, ראה ס' יובל להרכבי עמ' 68 ועמ' 177 (ור' י' סטאר, PAAJR VI עמ' 353); וגם בגניזה נמצאו בשולי כ"י של המשנה גלוסות יווניות, ואף באותיות יווניות.

88 מלבד מציאותם של ספרי-משנה וידיעות על מפרשי-המשנה, מצויים בידינו רמזים על כך שבמסורת הרצופה של לימוד תורה בדרומה של איטליה ובביזנטיון תפסו מקום מיוחד המשנה ומדרשיה. כמדומה שבספרותה של יהדות איטליה (פויטם, כרוניקות וכו') ואצל חכמים שונים באיטליה (והעומדים תחת השפעתם — כגון חכמי אשכנז הקדומים — ראה להלן; ר"ח איש רומי? — ראה לעיל הע' 78 ולהלן הע' 102) מן המאות ט'—י' ועד למאה הי"א—י"ב — דהיינו עד להשתלבותה של איטליה בורם הראשי של לימוד התורה בדרכם של בעלי התוספות — אפשר להבחין ביחס מיוחד למשנה. ונראה שתופעה זו שורשה בזיקתה של יהדות איטליה הקדומה למסורת הלימוד הארץ-ישראלית (ראה להלן עמ' 236). זיקה זו, שכבר עמדו עליה ש"ר וצונץ, מבצבצת ועולה שוב ושוב מתחומי תרבות וספרות שונים (תפילה, פיוט, מדרש, סוד, ירושלמי, מנהגות ועוד) — ואף עליה כן ידיעותנו על מרכז רוחני זה ועל יצירותיו הספרותיות מצומצמות ביותר, והיא עדיין אחת מן התעלומות הגדולות של ההיסטוריה-התרבותית של עמ' ישראל. רובן ככולן של הידיעות הגלויות על קהילות אפוליה (במובנה הרחב) וחכמיה נאספו לפני כיוכל שנים ע"י מ"ד קאסוטו בכמה ממאמריו (ראה ספר זכרון לגולאק וקליין עמ' 139 ואילך, והספרות הרשומה שם), ומאז נתחדש רק מעט. אבל רמזים, שרידי ידיעות קטועות וצירופיהם חוזרים ומעוררים את סקרנותם של החוקרים לפתרון חידתה של יהדות זו ומסורתה הספרותית [ראה כעת לאחרונה ממש: ד' פלוסר, יוסיפון מבוא עמ' 84 ואילך; ע' פליישר, 'איטליה' ב' עמ' י"ח ואילך; והספרות הרשומה במחקרים אלה]. יותר, ויותר מתברר שיסודה הראשון של המסורת התרבותית והספרותית של יהדות זו מעוגנת בתורתה של ארץ-ישראל ובמנהגיה, ורק בשלבים מאוחרים יותר, ומתוך התעצמות ממושכת גבר בה היסוד הבבלי שבסופו של דבר השתלט גם עליה [ראה דבריו המעניינים של פליישר שם עמ' כ"ב ואילך, — שלבי ההתפתחות המתוארים שם נראים להיות תואמים גם את המסתבר מענפי יצירה אחרים; אלא שאין בידינו חומר מספיק להוכיח זאת]. חשיבותו של מרכז רוחני זה גדולה לא רק לעצמה, אלא גם כצינור מרכזי להעברת תורתה ומסורתה של א"י למרכזי יצירה אחרים — ובעיקר אשכנז ופרובנס. אני מקוה לחזור ולדון בפרשה זו, מבחינתה של ספרות ההלכה, בהקשר אחר (ראה לע"ע מש"כ במאמרי 'מסורת-לימוד ומסורת-נוסח של התלמוד הירושלמי' בספר ליברמן העומד להופיע).

ואמנם יש יסוד להנחה שגם חכמי אשכנז הראשונים — בני המאה הי"א — עסקו במשנה יותר מתלמידיהם ותלמידי תלמידיהם (ראה לעיל עמ' 222); הם העתיקו סדרי-משנה, פירשו משנה, והתייחסו אל המשנה כאל קורפוס ספרותי העומד בפני עצמו (ראה כעת א' גרוסמן, 'שלם', ג', עמ' 69; הנ"ל, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 73 והנסמן שם

כנראה, אם גם במצומצם, עד לזמנים מאוחרים⁸⁹ — עד להדפסתה של המשנה בנאפולי (רנ"ב) ועד לתנופה המחודשת של לימוד המשנה במאה הט"ז ברוב תפוצות ישראל.

ולולי דמיסטיפינא הייתי אומר, מכל מקום כרעיון למחשבה אני מוכן גם להסתכן ולהציע בפניכם, שכמדומני שאפשר עוד להראות שעניין זה עולה ומגיע עד לתקופות קדומות יותר, והוא מן חילופי-המסורות שבין ארץ-ישראל ובבל — דהיינו, שגם אם המשנה היתה שגורה בפי הלומדים בבבל, היא לא היתה מקובלת כקורפוס עצמאי, אלא כמשוקעת בתוך תלמודם, מה שאין כן בארץ-ישראל. לימוד

בהע' 156, עמ' 422, הע' 54 (ועוד). ואם אמנם כך, נראה בהחלט שגם תופעה זו מקורה במסורת האיטלקית-הארצישראלית שנשתמרה בחוגיהם של חכמים אלה; ואפשר שהיא נתקיימה עוד בידי צאצאיהם ושומרי מסורתם הקדומה — חכמי חוג חסידי אשכנז (ראה לעיל סוף הע' 45 והע' 86) שכנראה היו בידיהם מסורות ספרותיות שמקורם באפוליה (ראה פירוש ר' משולם למס' שקלים, מהדורת סופר, עמ' 73 — ומש"כ במאמרי 'פירוש הראב"ד למס' שקלים' העומד להופיע).

אבל גם בספרד הקדומה אנו מוצאים פה ושם ספרי-משנה (ראה ס' הקבלה, מהד' כהן עמ' 56, וע"ש עמ' 74 הע' 239; וראה לעיל עמ' 228) ולימוד משנה (ראה תש' הרי"ף סי' רכ"ג [על ה'סראג'] של רי"צ גיאת ראה כבר אסף תרביץ ג' עמ' 339 (וראה מש"כ י' תא-שמע במאמרו על רי"צ גיאת בקבץ עלייד העומד להופיע)). על פריבנס ראה ס' הקבלה הנ"ל עמ' 66.

89 ידיעותנו על העיסוק במשנה באיטליה לאחר חורבנו של המרכז הדרומי (קאסוטו הנ"ל) קלושות עוד יותר, וכנראה שבהשפעתן של אשכנז וצרפת הוא אמנם הולך ומתמעט, לפחות בחוגיהם של תלמידי חכמים מובהקים (ראה גם קאסוטו שם עמ' 142 הע' 2: "תלמוד, קרובות וסידור") — ואף על פי כן, נראה שהוא לא פסק; זעיר פה וזעיר שם צפות ועולות עוד ידיעות על המשכה של מסורת איטלקית זו, ואזכיר אחדות מהן: כמאתיים שנה לאחר כתיבתו של כ"י פרמה (באותן שנים שבא הקץ על ישיבות הדרום, ובזמן שר' יחיאל ב"ר יקותיאל מעתיק משנה מטיפוס זה אל תוך הירושלמי שלו — בשנת ה'מ"ט) יוצאת היוזמה מקהל רומי דווקא (ולא משום מרכז אחר באירופה הנוצרית) לתרגום פירוש המשנה של הרמב"ם לעברית (ועל תפוצתו יעידו מספרם של כתי"י ממוצא איטלקי); ועוד כמאתיים שנה לאחר מכן — בסוף המאה הט"ו — אנו מוצאים, ושוב באיטליה דווקא, טפסים של משניות מן הטיפוס הנ"ל ("א' ספר יש בו כל המשניות משתא סדרי נקוד", ג' וידה, REJ n. s. XXVI עמ' 476 מס' 30; ו"משניות בקלף מכוסה בעור ירוק", ג. אלוני, ארשת, ד' עמ' 221; וכן "ג' סדרי המשנה בכרך אחד", ר' בונפיל ספר זכרון לש"נ נכון, ירושלים תשל"ח סעמ' 51; וכאלה עוד, ראה הספרות הרשומה אצל בונפיל שם עמ' 49 — השוה לעיל הע' 45 — וראה גם לעיל הע' 35) — ובו בזמן עוטף רבינו עובדיה האיטלקי בפירושו למשנה.

אלא שכאן אנו עומדים כבר בראשית תהליך הרנסנס של המשנה, אשר תחילתו בסוף המאה הט"ו ועיקרו במאה הט"ז (ובמיוחד בחוגיהם של בעלי-הסוד בצפת, שם חוזרים וניעורים התארים: 'תנא', 'בעלי-משנה', ומוזכרים 'בעלי תורה שיודעים שיתא סדרי משנה על פה' — ראה למשל טולידנו, אוצר גנוזים עמ' 51 סי' י"ט-כ'). פרשה זו מעניינת מכמה בחינות (וכמובן גם מבחינת קביעת נוסח המשנה ותפוצתה) — אבל אעיר רק על כך, שפריחה מחודשת זו של לימוד המשנה, אפשר שיש בה משום צירוף גורמים שחברו יחדיו: בהשפעה ההדדית שבין איטליה וארץ-ישראל חזרו וניעורו מסורות מקומיות של לימוד משנה, והחזרה אל המקורות העמיקה על רקע יחסם המיוחד של בעלי הסוד למשנה (כך כבר בזהר) והתפשטה בעזרתו של הדפוס. אבל תקופה זו של כמאה שנים, שהיא תקופת פריחה מאין כמוה מבחינת העיסוק במשנה ("... בארץ הקדושה שמצוי הוא ומורגל ושכיחי רבים וכן שלמים הבקאים בסדרי משנה בעל פה",

המשנה, פירושה, ספרי משנה, ונוסחאות המשנה בישיבות הגאונים — בארץ-ישראל ובבבל — טעונים עוד ברור יסודי, ואסתפק כאן ברמזים אחדים בלבד ⁹⁰. כבר מימי רב נטרונאי אנו שומעים ש"כיון שרבתה עניות ודלות ... סמכו על התלמוד לבדו ועזבו מקרא ומשנה כמו שאמרו חכמים כל הנחלים הולכים אל הים ... זה תלמוד שמקרא ומדרש ומשנה בו" (תש"ג ליק, סי' צ) ⁹¹. המנהג "בבית-רבינו"

ס' כיצד סדר המשנה' אסף, תה"ח ח"א עמ' צ"א) — לימוד, תפוצה, הגהה, פרשנות — חורגת כבר מנושא דיוננו.

90 ידיעותינו בכל נוגע לדרכי לימודה, הפצתה ומסירתה של ספרותנו הקלסית בכל התקופה הארוכה והמכרעת שבין סוף תקופת האמוראים ועד לשליש האחרון של תקופת הגאונים דלות ומקוטעות הן ביותר, ועדיין אין בידינו לתת תשובה אפילו מניחה את הדעת במקצת על השאלה הפשוטה והיסודית: "כיצד שנו את המשנה בישיבות שבבבל ושבארץ ישראל וכיצד ציטטו אותה בבית המדרש" (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 673) בתקופה זו. מכל מקום, כמדומני שאין לנו שום ידיעה לא על טפסי משנה (ראה להלן, הע' 95) ולא על עיסוק במשנה בפני עצמה בבבל בתקופת הגאונים אלא אצל ה"תנאים" המצויעים בלבד (ראה הערה הבאה) עד שכמעט ניתן היה לומר, שסמכותה כאילו נובעת ממש בתלמוד (ראה הערה הבאה) בתורה ומפורשת בתלמוד הבבלי (השווה השאלה [של ר' יעקב ב"ר ניסים? — ראה: אברמסון, עניינות, עמ' 108] שבתש"ג הרכבי, סי' מ"א [וראה: לוי, נספחים לאגרת רב שרירא גאון, מבוא, עמ' 1], — וראה תשובת ר' עמרם שבגיאור-ניקה, ב, עמ' 328 וכאלה עוד), ומכוח היותה הולית היסוד בשלשלת הבלתי פוסקת של תורת בבל. בודאי שגאונים (וראשונים) הבחינו יפה יפה בין משנה לתלמוד, כשם שהבחינו בין משנה, ברייתא וכיו"ב — מבחינה הלכתית, היסטורית, ספרותית, הטרימינר-לוגיה וכל כיו"ב — אלא שהמשנה לא נלמדה ולא נתפרשה בפני עצמה אלא בתוך התלמוד ומתוכו. ולא רק ש"אין למדין הלכה מן המשנה", אלא גם לעניין סידורה ודרך מסירתה (ראה למשל רוזנטל, ספר הזכרון ל' פרידמן, עמ' 237, הע' 3, 6 והשווה הרשימה שפירסם גינצברג *Tamid*, p. 39 [=על הלכה ואגדה, עמ' 271]); ואפשר שאחדותם של משנה ותלמוד הובלטה ביתר שאת גם משום ש"המאבק עם הקראות על קיומה של התורה שבעל פה לא הניח מקום לניתוקה של המשנה מהתלמוד ולהבלטת ערכה העצמאי" (אוריבך, בחינות ג [חשון תשי"ג] עמ' 74. — וראה נוסח הברכה על קריאת פרק במה מדליקין שפירסם נ. וידר, סיני פב, עמ' ר"ט: בא"י אמ"ה ... וצוה אותם לקרא בתורה במשנה בתלמוד וכו', עיי' ולהלן) — על כל פנים נראה שבתקופת הגאונים בבבל למדו משנה רק מתוך התלמוד וידעוה רק על-פי התלמוד, וכדב' ריו של הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה: "שאלו שאלת לגדול שבגאונים בעד פירוש הלכה מן המשנה לא יכול לומר בה דבר אלא אם ידע על פה תלמוד ההלכה ההיא וכו' " (עיי"ש). העניין כולו טעון עוד ברור וליבון מקיף ויסודי, ואני מקוה לחזור ולשנות פרק זה. בהערות שלהלן אסתפק ברישומם של כמה קווים כלליים בלבד.

91 אוצר הגאונים, מגילה, עמ' 41 והמקבילות שצוינו שם, וראה לעיל עמ' 224. בדומה לימיהם של הראשונים בארצות אירופה (לעיל שם) כך גם בבבל של תקופת הגאונים אין שומעים על משנה כמעט כלל; כשמתארים כמשיחים לפי תומם עוסקים של לומדים מזכירין מקרא, תלמוד, אגדות וכד'; כגון חמדה גנוזה, סי' ח, בשאלתם של השואלים: "שמן שנדרו להדליק אותו בבהכ"נ מהו שיהו קורין בתלמוד" ובתשובתו של רב נטרונאי (2): "... מותר לקרוא לאורו בין תלמוד בין כל צרכיו וכו' בתלמוד ובאגדה וכו'"; ובדומה לכך בתשובת רה"ג שבשערי תשובה, סי' נ"ב: "... וקורין תהלים וכו' כגון פרשה הצריכה לשבת או חזנות שצריכה לאותה שבת או כל דבר שרוצים התלמידים לקרות בתלמוד וכו' " (ר' אוצר הגאונים, שבת, חלק התשובות, סי' י"ז); וראה תש"ג ליק, סי' ז': "במנחה בשבת מהו למגרס תלמוד ואבות. אבות אין תלמוד לא" (והשווה שערי תשובה, סי' ר"ך. — אבל ראה גם תש"ג אסף, שצוינה להלן בסוף הע' 93).

שבבבל הוא שלאחר התפילה "עוסקין בתלמוד" ורק התנאים המקצועיים "הקבועים בבית רבינו" עוסקין במשנה, במדרש (דהיינו מדרשי הלכה) ובתוספתא עד ד' שעות (שם). ה"תנאים" שבישיבות הגאונים⁹², מעמדם ותפקידיהם לא הובהרו עדיין כל צרכם — אבל נראה שאין זה נוגע ישירות לסדרי הלימוד של קהל הלומדים, לומדי תלמוד. וכבר כתב הר"ש ליברמן: "כי לפנינו כאן שני עניינים. בני הישיבה עסקו

וכך כבר בשימוש רבא: "לא אכשר לאחותי תפילין אלא מאן דקרי בתורה נביאים וכתובים ותלמוד וכו'" (נוסח מחז"י, עמ' 645 וראה מקבילות [וכעת הלכות גדולות, מהד' מוקצי נרדמים, תשל"ב, א, עמ' 494] — ורק בחלק מן הנוסחאות נוסף, וכאילו רק בדיעבד: "ואי הוי במשנה שפיר דמי" ע"ש, וראה השגותיו של ר"י הברצלוני (רא"ש הל' קטנות): "... הפ' דכיון שהוא בן עשר מתחנך למשנה וכו' ", ע"ש ומש"כ הרא"ש רוונטל, תרביץ מ, עמ' 7—196); והשווה מהר"י קארו בבית-יוסף (יו"ד, סי' א', מס' מחזיק הבדק) בשם רב עמרם גאון: "כל טבח שאינו יודע הלכות בדיקה וכו' עד שיהיו בקיאים בכ"ד ספרי הקדש ובתלמוד בכמה פרקים וכו' " (וראה הלכות שחיטה וטריפות לר"א הירחי, ספר היובל לר"ח אלבק, עמ' 9—458 ובהערות המהדיר שם). וראה תש"ג ליק, ססי' צ', הג"ל: "... וכיון דתקינו רבנן קדושה דסידרא וכו' אלא אם כן בקראי או בהלכה דגמרא", וכן תשובת רב צמח שבסדר רבי' עמרם גאון (מהד' גולדשמידט, עמ' מ"א): "אם ת"ת הוא יעסוק בשמעתא וכו' אם אינו ת"ת יעסוק במקרא וכו' הלכך יאמר מקרא או תלמוד וכו' " (וראה אוצר הגאונים, ברכות, חלק התשובות, עמ' 53, הע' י"ג: "יאמר מתניתין" (!); וראה: גנזי קדם, ה, עמ' 86, הע' א').

גם כאן, כמו אצל הראשונים לאחר מכן (לעיל הע' 44), מצינו את התופעה ש"משנה ותלמוד" הופכים ל"תלמוד", [ראה, למשל, הדרשה שבספרי דברים (פי' שי"ז [עמ' 359]): "... דבש מסלע זו משנה ושמן מחלמיש צור זה תלמוד" — ואילו בעיבוד המאוחר שבפתרון תורה (עמ' 313): "... דבש מסלע אילו הגדות ושמן מחלמיש צ' זה התלמוד" — ומשנה ליתא כלל]; ו"תלמוד" דוחק "משנה" עד שהוא הופך בניסוחים מאוחרים לסינונים ל"תושבע"פ" בכלל [השוה מבוא לנוסח המשנה עמ' 694. — ראה, למשל, הדרשה שבבבלי על תורה שבעל-פה (תנחומא נח, ג), שבה מתחלפים הוגי "תורה שכתב — תורה שבע"פ" ל"תורה שכתב — תלמוד": "... וזו היא תורה שבעל פה וכו' שנ' העם ההולכים בחשך וכו' אלו בעלי תלמוד וכו' ומנין אתה למד שאין אהבה זו אלא לשון תלמוד וכו' ואיזה זה תלמוד וכו' זו תלמוד וכו' עוסקין בתלמוד וכו' זו תלמוד וכו' והוציאן הקב"ה י"ב שנה קודם חרבן ירושלים בתורתן ובתלמודן וכו' " — וכך הוא בהעתקה שבמשנת ר"א, עמ' 257 ועוד — אבל בנוסחאות אחרות של דרשה זו (כגון קטע קמברידג' A.S.82.2) וכן אצל פירקוי בן-באבוי אין "תלמוד" אלא "תושבע"פ"; מאידך, בפירקוי בן-באבוי אין להשלים כהצעת המהדיר הראשון (תרביץ ב, עמ' 396): "ואין גאולה באה תחילה אלא לישיבה של בבל שכשם שישראל נגאלין ב[משנה] וכו' " — אלא "ב[זכות]", כבקטע שפירסם שפיגל (ספר היובל לוולפסון, החלק העברי, עמ' רס"ח), לפי הדרשן הבבלי אין ישראל נגאלין בזכות המשנה כבמקורות ארץ-ישראל, אלא בזכות תורתה של בבל, דהיינו תלמודה של בבל. והשווה גם הדרשה הדומה שנשתמרה בחלקה אצל קירקסני (ראה: ב' קלאר, מחקרים, עמ' 335): "ולא בא גלות על ישראל אלא משום שפרשו מן התלמוד שנקרא דעת נדמו עמו מבלי הדעת" (והשוה סוטה מט ע"א: "ואין דעת אלא תורה שנ' נדמו עמי מבלי הדעת" וראה ספרי דברים, פי' מ"א [עמ' 85]. — וכאלה עוד].

92 חומר מרובה נאסף על "תנאים" בישיבות הגאונים — ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 688 (673) [וכעת אפשר להוסיף עליו עוד] והספרות הרשומה שם; וראה ליברמן, תוספת ראשונים, ב, מבוא עמ' 7 ואילך ותוספתא כפשוטה, ו, מבוא לסדר נשים, עמ' י"ג — אבל מעמדם ותפקידיהם עדיין לא הובהרו כל צרכם. ונראה שעיקר תפקידם של התנאים "הקבועים" (גנזי קדם, ב, עמ' 34; אברמסון, במרכזים, עמ' 37) בישיבות

בתלמוד במשא-ומתן של הלכה בברור הסוגיות אבל התנאין המשנים שוני הבריות
היו מציעים את המשנה וכו' (תוס'ר, ב, מבוא עמ' 12) ⁹³.

כאמור, לא אוכל לדון כאן בכל הנוגע לעיסוק במשנה בתקופת הגאונים, כגון
בפירושי-משניות הקדומים, שהן בעיקרן "אלפאט" — פירושי מילים — אומר רק
זאת, שהם רובם מגלים קשרים ברורים עם ארץ-ישראל כולל הפירושים לסדרים

גאונים בבל היה שמירתה ומסירתה הבדוקה והבחונה של נוסח המשנה יחד עם שאר
קבצי חיבורי התנאים. אליהם פנו בשעת ספק והם שסיפקו את החומר הדרוש במשא-
ומתן של בני הישיבה. אפשר אולי, אבל כמדומני שאין ראיה לכך, שהתנאים בבבל
עסקו גם בהוראת המשנה למתחילים (לפני שנכנסו לתלמוד — ראה, Mann, *Texts and*
Studies א, עמ' 69 והע' 15 שם; באשר לארץ-ישראל (?) — להלן, הע' 95) ראה
לאחרונה גם גרינוולד, קטעים חדשים מספרות הכתר פנים וכו', תרביץ מ, עמ' 307,
ש' 9). "מדרש המשנה" שלשם היה מובל "כל ער מאור עיניים" (השווה למשל,
אגרת רב שרירא גאון, עמ' 107, ש' 11, וראה ביצה טז ע"ב ועוד — מבוא לנוסח המשנה,
עמ' 676, הע' 1) נועד כנראה רק למתעתדים לשמש בתפקיד של "תנא" מקצועי
(ולא הכנתי מה הביא את מהר"ן אפשטיין להערתו שם, עמ' 869, הע' 2). אבל גם
אם היה בכלל (ראה לעיל, עמ' 226) שלב ראשון קצר של לימוד המשנה (ראה למשל
אגרת הגאון שבסעדיינא, עמ' 118: "ומביאין את התלמידים לפנינו מדי עת בעתו לראות
מה שנו ומה למדו"?), לאחר שנכנסו לתלמוד כנראה שוב לא חזרו למשנה אלא
במסגרת התלמוד בלבד. בתקופה זו שבוודאי כבר לא היה מקובל ש"בני בבל היו
הולכין וגורסין משניות התנאים בארץ ישראל" (רש"י קידושין כט ע"ב ד"ה הא לן).
ה"תנאים" הבבליים הם היו נושאי מסורת ספרות התנאים — ואילו תלמידי חכמים היו
עוסקין בתלמוד".

ונראה שה'תנאים' שנו משנה על-פה ואילו תלמידי חכמים למדו מתוך הבבלי, על-כן
לא ייפלא אולי שטפסים של תוספתא היו מצויים יותר מספרי משנה — ואפשר שלא רק
מקרה הוא שכמעט שאין לנו ידיעות על טפסים של משנה בבבל (להלן סהע' 95) אבל
אנו שומעים על "ששה תוספתות הובאו מבבל" (קטע מעניין שפירסמו שכטר, סעדינא
עמ' 141 — מצאתיו באוסף קטעי גניזה ע"ש שכטר שבבה"מ לרבנים בניו-יורק מס'
27 — והוא ראוי לקריאה מחודשת; ראה ליברמן, תוספת ראשונים, ד', עמ' י"ב).

בוודאי שיש למצוא גם בבבל איזורים של משנה ושימוש במטבעות שגורות כמו
93 "מקרא משנה ותלמוד" (ראה לעיל עמ' 223) — אבל, כאמור, אין אלה אלא שימוש
במטבעות מקובלות במובן הכולל של כלל תורת ישראל. כך, למשל, בשבחם של חכמים:
"שהיה גדול במקרא ובמשנה ובתלמוד ובמדרש וכו'" (גנוזי שכטר, ב, עמ' 556) ולא רק
פירקוי בן באבוי, בפנייתו לקהילות המושפעות ממסורת ארץ-ישראל, מתאר כך את
רבו — גם ר' נתן מתאר את גדולתו של סהל בן גטירא "בידיעת המקרא המשנה
והתלמוד" (הרכבי, חדשים גם ישנים, מהד' ירושלים תשל"ל, עמ' 363), וכאלה עוד.
[אגב אעיר, שבתעודה החשובה שפירסם הר"ש אברמסון, במרכוס ובתפוצות, עמ' 16
ואילך, משלים המהדיר כמה פעמים "בעלי משנה" ליד "בעלי תלמוד" ו"בעלי תורה
ובעלי תלמוד", אבל כל ההשלמות מסופקות (כעת מודיעני ד"ר ד' רוזנטל, שלאחר
יישור וניקוי הקטע יש לתקן כמה וכמה קריאות, וכנראה שאין מקום לקריאות הנ"ל).]
אבל גם כאשר משתמשים ב"משנה ותלמוד" הכוונה ליחידה הבלולה והיא חזרת
ומתחלפת ב"תלמוד"; ראה, למשל, בדבריו של רע"ג נגד הקראים: "... וכופר בדברי
חכמים ובזה דברי משנה ותלמוד וכו' ותלמידי עני ירקב שמו וכו' שאמר וכו'
עזבו דברי משנה ותלמוד ואני אעשה לכם תלמוד משלי וכו' ותקן
תלמוד של רשע וכו'" (סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, עמ' ק"א); וכן:
"שכיון שגלו לבבל ונמעט התלמוד וכו' א"ל אנו אין בידינו לא משנה
ולא תלמוד וכו'" (תש"ג ליק, סי' פ"ו). [השימוש במונחים: "תלמוד" = משנה,

ורעים וטהרות, שאין עליהם תלמוד⁹⁴. אסתפק כאן רק בדוגמא מן התחום שבו אנו עוסקים, דהיינו מתחום כתב־יד :

נראה שהמסורת הארצי־ישראלית היתה משנה לחוד — ותלמוד לחוד⁹⁵. שרידי כ"י רבים של המשנה, ארצי־ישראלים מובהקים וקדומים

ו"משנה" = תלמוד בספרות הגאונים והראשונים, שהעירו עליו חוקרים בהקשרים שונים, מעניין אולי גם מבחינתנו — אבל לא הובהר כל צרכו, וכנראה שאין הוא עניין לכאן דווקא.

"משנה ותלמוד" חוזרים כמה פעמים באגרות זירוזין של הגאונים לקהילות התפוצות. כגון "ותתדיר אגרותיך וכו' ושאלותיך בין מן המקרא בין מן המשנה בין מן התלמוד" (לקוטים לאיגרת רש"ג, עמ' xxv), ובמיוחד בכמה מאגרותיו של ר' שמואל בן חפני, כגון: "ותשאל שאלות מן המקרא ומן המשנה ומן התלמוד" (JQR IX, p. 150), "אם יש אה נפשכם וכו' לפתור לכם כתב מכתבי נביאי ה' או לפרש מסכת מן המשנה או מן התלמוד" (תרביץ יא, עמ' 152), וכן גם: "וכשתשלחו נדבותיכם יהיו עמכם שאילותיכם וכו' ואכן ידעתם כוחינו בתורת אל, ואילותנו בחכמת המקרא והמשנה והתלמוד וכי פתרנו כמה ספרים מן [המקרא] ופירשנו מסכתות מן המשנה והתלמוד וכו' " (מאן, Texts & Studies, I, עמ' 159; וראה גם אגרת ר' ישראל בנו, T&S עמ' 174: "ואע"פ שהלמד מתחיל לקרות בתורה חייב לשנות במשנה ובתלמוד" — וראה אסף, תרביץ ה"ל, עמ' 146) — אבל אין אנו יודעים למי הופנו אגרות אלו (כשם שאין אנו יודעים מקומם ומסורתם של השואלים שבתש"ג אסף, תש"ב, עמ' 107 סי' ק"ו; עיי"ש ובעמ' 105 ועמ' 15 שזכר שם בהע' 4). וראה באיגרת המופנית אל רשב"ח שפירסם גולדציהר REJ L p. 185; — וראה אברמסון, במרכזים עמ' 91 הע' 29.

עד כמה שהצלחתי לברר, רוב רובם של "פירושי מלים" למשנה שהגיעו אלינו מתקופת הגאונים מגלים סימנים ארצי־ישראליים מובהקים, וגם העיבודים הבבליים — כולל פירושי זרעים וטהרות, שהם הרוב — יסודם כנראה בארץ־ישראל.

בספרות ארץ־ישראל גם לאחר תקופת האמוראים (מדרשות, פיוטים, רזין, אגרות וכו') ממשיכים להזכיר "מקרא ומשנה" (ראה לעיל, הע' 91). ורמזים הרבה מרמזים על כך, שבעוד שבבבל "עוזבין מקרא ומשנה" (לעיל, שם) הרי בני ארץ־ישראל שומרים "מורשת המשניות והתוספות והמכללות" (ספר זכרון גולאק־קליין עמ' 25), וממשיכים להיות "הוגין במקרא ובמשנה" (אותיות דר' עקיבא פ"כ [ראה גם פיוטי ר' פנחס הכהן שנתפסו לאחרונה ע"י פליישר, ספר דב סדן עמ' 278: "הוגין במקרא ומשנה" (!!!)); גם בשבחי של ר' שמריה ב"ר אלחנן בפיו של ר' שמואל השלישי: "הוגה שש", ראה אברמסון, במרכזים ובתפוצות, ס"ע 162, וכן בקינה על מותו של ר' שמואל השלישי עצמו: "בקי במקרא וכו' בקי במשנה וכו' בקי בתלמוד וכו' " שירמן, שירים חדשים עמ' 77—78; ראה גם להלן הע' 102 וכאלה עוד), והם "מטיפי מקרא ומשנה" (ידיעות המכון לחקר השירה, ג, עמ' קנ"ג), וגם אם "במקרא לא יספנו דעתם לכוונה" מכל מקום הם "שוקדים על דלתות תלמוד ומשנה" (JQR XIII עמ' 364 — ועל מחברו ראה לאחרונה פליישר, קרית ספר נ"ה, עמ' 183 ואילך, והספרות הרשומה שם, בכל אופן תלמיד ישיבת א"י היה ושם כתב חיבורו). והם נוהגים להדגיש ולהבחין "ממה ששנו רבותינו ועוד ממה שפירשו בתלמוד" (הלכות ארץ־ישראל מן הגניזה, עמ' מ"ו; וראה חורב י"ב עמ' 206: "... הרי מן המקרא מן המשנה מניין וכו'"; וראה אפטיוביצר HUCA VIII-IX עמ' 389 — וכאלה עוד). ועד לדורות מאוחרים מדברים על "מצוות ה' הנאמרים במשנה בגמרא ובתוספתא או בירושלמי וכו' " (סעדיאנא, עמ' 142, ע"ש. ראה גם אגרת ר' שמואל בן עלי לשיבת ארץ הצבי אשר בדמשק, תרביץ א ס"ב, עמ' 80 שו' 13 [אבל על רשב"ע עצמו 'מקרא וגמרא' ראה לעיל הע' 50]; גם באגרתו של ר' ברוך בר"י מחלב: "לסדר מקרא ומשנה הלכות וברייתות וכו' ", תרביץ טז, עמ' 52).

כמו כן מוזכרים במפורש טפסים של סדר־משנה בא"י. כמדומני, שהידיעה הברורה

נתגלו בגניזה⁹⁶ — ובאשר לתלמוד הירושלמי, כבר הראה אפשטיין שמתחילה לא היתה בהם משנה כלל, כמות שאנו רואים זאת ברוב כ"י הקדומים שבגניזה⁹⁷. אוסיף רק, שכך יוצא באופן ברור גם ממקומות אחרים, כגון מרשימות-הספרים העתיקות המשיחות לפי תומן, כגון: "כתאב אבתדאה שביעית כתוב ששת ימים תעשה מעשיך" וכן: "ברכות תלמוד ואבתדאה אנו תינינה משעה שהכהנים"⁹⁸ — ספרים אלה אינם אלא ירושלמי שביעית וירושלמי ברכות, אלא שהספר פתח בתלמוד בלי שום משנה ובלי פיסקא כלל⁹⁹. לעומת זאת, עד כמה שידוע לי, לא מצינו במסורת הבבלית לא משנה לחוד ולא תלמוד לחוד. כמדומני, שבין כל שרידי הגניזה הקדומים לא נמצאו משניות בבליות מובהקות¹⁰⁰; כשם שבכל קטעי-הבבלי — וביניהם קדומים ביותר — יש תמיד משנה, בראש הפרק או בפנים, אבל תלמוד בלא משנה לא מצאנו¹⁰¹.

המפורשת הראשונה על טופס של משנה [אבל ראה גם מבוא לנוסח המשנה, עמ' 702, ואכמ"ל] מצויה אצל פירקוי בן באבוי, המזכיר "ספרים שלמשנה" של בני ארץ-ישראל שהיו גנוזים מימי שלטון ביוזנץ (שפיגל, ספר יובל וולפסון, חלק עברי, עמ' רמ"ה, וראה תרביץ מג, עמ' 156, הע' 496); ובפעם הראשונה (?) שאנו שומעים בבבל על "נוסחין (של משנה ?) כתובות" — נוסחאות ארץ-ישראל הן (גנוי שכטר, ב, עמ' 58—59, ע"ש); וכן טופס המשנה הראשון (?) שאנו שומעים עליו בצפון-אפריקה קשור לארץ-ישראל (ראה: מ' גיל, קתדרה ח, עמ' 126, הע' 11).

96 טפסים בהם היו כתובים משניות יחד עם חיבורים ארצישראליים מובהקים, כגון T-S E I 69-70/E II 45 — משנה מגילה יחד עם טרפות דארץ-ישראל (אפשטיין, תרביץ ב, עמ' 313); T-S E II 137/ — משנה יחד עם פרק זרעים (מצויים בידי קטעים נוספים מכ"י זה); משניות עם פלימפססטים יווניים, של סורית-נוצרית [וכעת גם ערבית] (ראה סוקולוף ויהלום, להלן הע' 113); וכן טפסים מן הפריפריה הארצישראלית-ביוזנינית, משניות עם גלוסות ביוזנית (כגון T-S E I 29 — משנה, מהדורת מכון הש"ס, א, יחידה ט"ז — וראה לעיל הע' 87). איטלקית עתיקה (כ"י פרמה) וגם כנראה [לפחות בחלקם] שעם גלוסות ערביות (ראה רמב"ן ר"ה י ע"ב; מבוא לנוסח המשנה, ס"ע 1271) — לעומת זה כמדומני שלא מצאנו טופסי משנה שיש בהם סימני היכר בבליים כלשהם (עם ניקוד 'בבלי' ראה להלן, הע' 115) — מציאות דומה מאוד בגניזה למה שמצינו בארצות-אירופה בימי הראשונים: מצויים טופסי "משניות א"י וכד', אבל לא שום משניות אחרות (לעיל, עמ' 211).

97 ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 932 ואילך; הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' כ"ח—כ"ט (והדברים חוזרים ומתאשרים על-ידי קטעי ירושלמי קדומים נוספים שנתגלו מאז).

98 מאן, *Text & Studies*, II, עמ' 646, שו' 45 ושו' 56.
99 ראה כעת מ"ב לרנר, תעודה א, עמ' 46 (והע' 39 שם — ומקורם של הדברים בהרצאתי זו).

100 כמדומני — עד כמה שהיה סיפק בידי לבדוק את טיבם של אלפי קרעי הקרעים שלמשנה שעלו מן הגניזה — בכל מקרה שיש חילוף ברור בין נוסח משניות מן הטיפוס הארצישראלי המובהק (קפ"ל, גניזה ארצישראלית [כגון לעיל, הע' 96] וכיו"ב) ובין נוסח המשנה שבבבלי: נוסח קטעי המשנה (בלא פירוש הרמב"ם) שבגניזה תואמים את הנוסח שבמשניות ארץ-ישראל. (אלא שהענין טעון בדיקה יסודית ושיטתית, כשם שמן הראוי היה לבדוק את נוסח כל מובאות המשנה שבספרות הגאונים הארצישראלית והבבלית).

101 בין אלפי קרעי המשנה והבבלי שבגניזה לא הבחנתי בשום קטע שמקורו בטופס בבלי שלא היה בו משנה כלל — בראש הפרק או מחולק בתוך סוגיות התלמוד — חוץ מאחד,

ונראה לכאורה, שהמשנה כיחידה ספרותית עצמאית לא נתקיימה אלא במסורת הארצישראלית¹⁰² ואילו במסורת הבבלית נשתקעה המשנה בתלמוד והיו לאחדים. מסורת בבלית זו נתקבלה במרכזי-התורה שבספרד ובאשכנז^{102א} ובסופו של דבר השתלטה בכל תפוצות ישראל יחד עם תלמודה של בבל. המסורת החיה של נוסח-המשנה היתה זו שבבבל, ואילו נוסח ספרי-המשניות, במידה שהיו נפוצים בכלל, השתלשל מן המסורת הארצישראלית ובדרך כלל גם שמרו עליה. בתור "סדר המשנה" היה קיים רק טיפוס אחד והוא הטיפוס המכונה בפי הראשונים "משניות א'", "משניות

ודוקא ראש מסכת ברכות, קטע שבאוסף וסטמינסטר קולג' — שונות (Westm. Coll. Misc. 37), בראש הדף: "[... את שמע] בערבים וג' [תנא] היכא קאי וכו'"; אלא שכעת (תש"מ) בביקורי בקמברידג' ראית, שמש' 36 באוסף הנ"ל הוא דף השער, שקדם לדף הנ"ל, ועליו רשום בין היתר בכ"י הסופר: "ברכות תלמוד שלאנשי מוצר לצדקה בן [] וכו' " ולאחר מכן "לשלמה ול ? בני כבוד גדולת קדושת מרנו ורבנו נתן השביעי בחבורה גטרה רחמנא ואוריד יומי" — דהיינו העתקה ארצישראלית מן "תלמוד שלאנשי מוצר", שהעתיקה כמקובל במסורתם של בני ארץ-ישראל: תלמוד אחד ומשנה אחד ! [מר א' סגל העיר את תשומת לבי לקטע בבלי מגילה (JTS ENA 2078.4), שכנראה אף בו אין משנה, וצ"ע — הקטע פותח: "בשם אל עולם / מגלה נקראת' מגלן וכו' — ואפשר שגם כ"י מורחי זה מוצאו מתחום ההשפעה האיט' ? (ר' מש"כ ב'תעודה' א' עמ' 30 הע' 42)] — ונראה שבבבל אין משנה בלא תלמוד כשם שאין תלמוד בלא משנה, [השוה גם סדר תו"א, מהדורת ק' כהנא, עמ' 28, ס' ס"ג].

102 דהיינו בארץ-ישראל גופה — ועד כמה שיכולתי להעלות משרידי רמזים שהגיעו אלינו — גם בקהילות המזרח שעמדו תחת השפעתה של א"י ונהגו על-פי מסורת א"י. כך במצרים ובסוריה, אבל כנראה גם בקהילות צפון אפריקה שהשפעו ממסורת א"י. בארצות אלו אנו שומעים על מקרא, משנה וכו' (רגיל במצרים, וגם בלי תלמוד — ראה לעיל הע' 95 — כגון: "... האלהים יזכר להגות בתורה ובמשנה וכו' קטון תלמידי הצבי [=ישיבת ארץ הצבי]", מאן, *Texts & Studies*, א' עמ' 455; "אנשי קירואן בעלי מקרא ומשנה וכו'", ראה לוי, הקדמה לאגרת רש"י עמ' v ואילך; וראה תש"ג הכרכי ס' ש"פ על "התלמידים הללו" ש"קראו ושנו ולא שמשו ת"ח", ר' אפסוביצר, HUCA VIII-IX עמ' 431 והנוכח ב"ת, ועוד), מצויים בהם ספרי משנה (במצרים: שרידי משנה המרובים שעלו מן גביות בית הכנסת הירושלמי יוכיחו — ראה להלן; בצפון אפריקה: ראה מ. גיל הנ"ל, לעיל הע' 95; משנת קלעת חמאד, מבוא לנוסח המשנה עמ' 1272 הע' 1 ושם עמ' 1304), ואנו שומעים על לימוד משנה (ראה למשל גויטיין, סדרי חינוך עמ' קל"ה [וכעת גם II Med. Soc. עמ' 193 ובמפתחות שם עמ' 626]). מקורו של מסורת א"י בקהילות מגרב נידון כידוע בספרות המחקר, וגם לענייננו אין להכריע האם זה שריד מסורת א"י קדומות (מן קמאי דלהון מן בני א"י נקטו להא מילתא — ראה אוצר הגאונים, כתובות, חלק התשובות עמ' 37-38) או חדירת השפעות חדשות ומאוחרות (דרך איטליה ? [ראה לעיל הע' 88] — ראה אפסוביצר הנ"ל עמ' 421 ואילך). מכל מקום, התגברותה והשתלטותה הסופית של המסורת הבבלית בכל תפוצות הגולה, כולל קהילות המזרח, מורגשת גם בתחום זה של עזיבת המשנה (בדומה להזנחתו של הירושלמי; ואפילו בקהילות א"י שבמצרים, ראה למשל מאן, היהודים, עמ' 85: "גיבור במקרא גדול בגמרא"); — ואילו העיסוק במשנה שאנו מוצאים במצרים בסוף המאה ה"ב (כגון תשובות הרמב"ם, מהד' בלאו ס' ש"כ וראה קרית ספר יח, עמ' 65) אפשר שהוא כבר בהשפעתו האישית של הרמב"ם. (וכמדומני שגם בטיב מסורתם של שרידי המשנה שבגניזה ניתן להבחין: הקדומים: בעלי מסורת א"י מובהקים; המאוחרים — עם פירוש הר"ם או לפחות בנוסחו; ראה להלן בפנים).

דוקניות" וכד'. שתי מסורות נוסח אלו — "סדר המשנה" ונוסח משנת הבבלי — התקיימו זה ליד זה, וגם השפיעו זה על זה — אבל בתהליך איטי למדי, ובעיקר בכיוון אחד ¹⁰³, בכיוון למשנת הבבלי, הנלמדת והנחרשת בקולמוסיהן של מגייה ספרים ¹⁰⁴.

תהליך איטי זה גבר עם הופעת פירוש המשנה לרמב"ם ¹⁰⁵. עצם מפעלו של הרמב"ם היה בו משום חידוש — החזרת עטרת המשנה ליושנה ¹⁰⁶. הרמב"ם היה מודע לכך ואף הדגיש זאת בדרכים שונות — אבל שוב לא אוכל לדון בכך במסגרת זו. אסתפק רק בכך, שגם נוסח הרמב"ם ביסודו נוסח "סדר משניות" הוא ¹⁰⁷, אלא שהרמב"ם הרכיב על גבו והגיה לתוכו נוסחאות בבליות מובהקות ^{107א}. הוא לא נרתע במקומות מכריעים להכריע כמסורת המקובלת שבבבלי — וכלשונו באחת מתשובותיו: "דעו כי על נוסח המשנה אין לישאל וכי המשנה ספר העזרה היא... ומגין אנו יודעים היאך כתב רבינו הקדוש במשנה... אלא מן הזקנים ולא מן הספרים" (מהד' בלוי, סי' תמ"ב) ^{107ב}. נוסח זה יחד עם הפירוש זכה לתפוצה

103 ראה לעיל, עמ' 1—230.

104 אלא שבדרך כלל משנת הבבלי הושפעה והוגהה הרבה יותר מתוך סוגיות הבבלי ומהוריות לומדי — ורק מעט מאוד מן נוסח "סדר המשנה".

105 השפעתו המכרעת של פירוש המשנה לרמב"ם על לימוד המשנה, תפוצתה ונוסח ה ("נוסחת רבינו משה") ראויים למחקר מקיף מיוחד. כבר בסמוך לאחר תרגום הפירוש והפצתו שימש כמקור להכרעת הנוסח, ראה למשל הרא"ש בפירושו לכלים י, ז: "ונראה דגרסינן וכו' וכן מצאתי במשניות שהעתיקו מפירוש הרמב"ם ז"ל". — אלא שלעניין חדירתו ותפוצתו (עד לדפוס) לא כל הארצות שוות. בצפון אפריקה, תימן (במקור) ואיטליה (בתרגום) — הרבה; בספרד, בצרפת ועוד — עד לתרגומו לעברית רק מעט (ראה הקדמות המתרגמים; וגם המתווך לתרגומו, הרשב"א, כתב באחת מתשובותיו: "ואם יש בידכם פירוש המשנה שלו [הרמב"ם] תעמידו דברים אלו על בורין והודיעוני" [ח"א, ססי"ש], אבל כמובן שלעיתים גם הוא מסתייע בנוסח המשנה ש"בפרושי המשנה להרמב"ם ז"ל", כגון חידושים, יבמות קד ס"ב), ואילו באשכנז — כנראה גם לאחר מכן מעט מאוד (ראה ים של שלמה ב"ק, פ"א, סי' מ"א), ומעידים על כך גם מוצאם של כ"י המרובים שהגיעו אלינו.

106 ואמנם הרמב"ם הוא ש"חוזר את עטרת המשנה" (אורבך, בחינות, שם [הע' 90], עמ' 74) והתריע על "מיעוט שמירת המשנה וכו' ואם ראית ת"ח שתלמודו קהה עליו משום שמשנתו אינה סדורה", והוא מדגיש וחוזר ומדגיש את ההפרדה בין המשנה שהוא "חיבור" לבין התלמוד שהוא ה"פירוש". [וראה כעת: Twersky, Intro-duction, p. 492].

107 וכבר העירו על כך חכמים שונים, כגון בעל פני משה שכתב: "דרך הרמב"ם בכל המקומות לגרום במשנה כפי הנוסחא דהכא" — דהיינו "הנוסחא ששנו בארץ ישראל שסידר שם רבינו הקדוש להמשנה" (מרה"פ שקלים פ"ג, ד"ה תרם). — אלא שיש כנראה להבחין בין נוסח המשניות שבטפסים של המקור הערבי ובין נוסח המשנה שהעתיקו עם התרגום העברי, והדברים טעונים בדיקה יסודית לגופם. ור' להלן הע' 118.

107א ראה דבריו הקצרים (לעיל הע' 13) של מהרי"ן אפשטיין, מכוא לנוסח המשנה, עמ' 1276—9 — ופרטי הדברים טעונים עוד בירור, הן במה שנוגע להגהותיו והכרעותיו, והן במה שנוגע למהדורותיו ותיקוניו על-פי הנסחאות הישנות" (הלכות מלוה ולוה טו, ב ותשובות, מהד' בלאו, סי' רפ"ט) שמצא ב"ספרים רבים קדמונים" (הלכות אישות יא, ג) בבואו למורה. — על דרכו של הרמב"ם בקביעת נוסח המשנה ראה כעת הרא"ש ריונטל ז"ל Talmudica Iranica (בדפוס) ערך "קבוטר" הע' 32.

107ב והשוה מאירי ראש מס' קידושין, מהד' סופר עמ' 8: "ודורשים חסרות ויתרות כאלו

בקהילות דוברי ערבית, ולאחר תרגומו גם בקהילות אחרות — והלומדים המשיכו והגיהו בה על-פי המקובל בלשון ועל-פי המסור בבבלי. וכך הגיעה המשנה לדפוס בנפולי¹⁰⁸ שממנו השתלשלו כל (?) יתר הדפוסים¹⁰⁹, עד שבאו מדפיסי יוסיטיניאן ואחרים "שתיקנו הכל אחר הגמרא אף השיבושים והטעותים" כלשונו של בעל דק"ס (שבת, עמ' 287) — וכך השתלט הנוסח המקובל על לומדי הבבלי גם בספרי המשניות¹¹⁰.

יוצא, שבמה שנוגע לנוסח משנת המשניות — "סדר המשנה" — אין לנו מסורת-נוסח אלא אחת, זו המסורת המכונה "המסורת הארצישראלית": זו נוסח "משניות" של הראשונים וזו המסורת המצויה (במידה זו או אחרת) בכל כתבי-היד של המשנה בלי פירושי-המשנה — ומסורת זו הסתעפו גם כל יתר כתבי-היד שבידינו, שהם הרוב המכריע, דהיינו כתבי-היד עם פירוש המשנה.

*

ונראה שהמצב אינו שונה ביסודו גם במאות קטעי-המשנה שנתגלו בגניזה¹¹¹: הקטעים הקדומים, בלי פירוש, הם בדרך-כלל בעלי מסורת ארצישראלית מובהקת — ואילו האחרים הם לרוב עם פירוש-המשנה. ההבדל שבין שרידי כתבי-היד של המשנה שנשתמרו בגניזה לכי"י האחרים של המשנה הוא בעיקר בשניים: (א) ביחס המספרי שבין משניות עם ובלי פירוש המשנה — כאן נשתמרו יחסית הרבה קטעים בלי פירוש, שרידים של טופסי משניות מן "הטיפוס הארצישראלי" המובהק¹¹² (ליד העתקות וולגריות עממיות, שמסורתן מטושטשת כבר); (ב) בין קטעי

נכתבו על הלוחות בסיני, "ע"ש; ור' מלאכ"ש כלים פ"ד סמ"ב — וכאלה עוד.

108 ולא בחינם היתה המשנה בדפוס ראשון (על דפוסים קודמים [?] ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1280 — מצויים בידי קטעים נוספים) עם פירוש הרמב"ם — משום שרק כך היתה המשנה נפוצה ורק במסגרת זו נלמדה, וכנראה שגם באיטליה (ר' לעיל הע' 88) פסקו מלהעתיק משניות בלי פירוש (וגם הדפסה זו לא באה אלא לאחר שכבר נדפסו עשרות ספרים — מהם בכמה מהדורות — ולאחר ששונצינו סיים הדפסת כל התלמוד של).

109 אלא שבתחילה חזרו והוגהו משניות הרמב"ם שבדפוס נפולי על-פי נוסחאות "משניות א"י" מובהקות (ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1284). תולדות נוסח המשנה בדפוס עד לנוסח תוספות יום-טוב (האחרון שהגיה על-פי "נוסח ארץ ישראל" ונוסחו שימש מקור לרוב הדפוסים שלאחריו) מצפים עדיין למחקר מפורט.

110 ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1282.

111 בחלקם כאלה שנתגלו כעת לראשונה בסקירות של "מפעל המשנה", ומצפים עדיין לבדיקה יסודית מבחינה טיב נוסחם.

112 אלא שקטעים אלה שעלו מן הגניזה יש לנהוג בהם זהירות, משום שמרובים בהם הקטעים: (א) שהם אמנם שרידי טופסי משניות הממשיכים את מסורת הנוסח הארצישראלי, אלא שהן העתקות וולגריות (קונטרסים של מסכתות בודדות, חוברות לימוד וכיו"ב), או שהן העתקות מאוחרות שמסורתן (במיוחד הלשון והכתיב) מטושטשת ושחוקה כבר; (ב) שרידי טפסים בלי פירוש הרמב"ם אבל בנוסח הרמב"ם, שהועתקו מטופסי משניות עם פירושו (כגון, בסופי משניות: "הלכה כר"פ", וכד' סימנים מובהקים); (ג) קטעי משנה שהם שרידים מטופסי הבבלי (הרי"ף וכד'), שלא נותר מהם אלא המשנה (משנה בודדת, פרק או חלק ממנו) — ראה להלן בפנים.

ואמנם חסרונם העיקרי של שרידי הגניזה בהיותם קרעים קרעים מטפסים שונים שאין

משניות בעלי מסורת ארצישראלית מובהקת שבגניזה נמצאים לא מעטים שהם קדומים בהרבה למשניות קפ"ל — והם מייצגים מסורת זו במידה מרובה יותר בטהרתה. אמנם כמעט שלא מצאנו משנה עם תאריך ¹¹³ — אבל מרובים כאן הקטעים הקדומים עם הכתב והכתיב הארץ-ישראלי המובהק, המוכרים לנו כעת יפה מן הכתובות ומן כתבי-היד הקדומים של הספרות הארצישראלית. ובודאי שכאלה הם קטעי הפלימפסטס הקדומים של המשנה; או הקטעים שנכתבו יחד עם קטעי הלכה ארצישראליים מובהקים — כגון אותו טופס, שבו נשתמרה רוב מסכת מגילה בניקוד ובטעמים, שבדף החלק שנותר בו העתיק הסופר את הלכות-טרפות דארץ-ישראל שפירסם אפשטיין ¹¹⁴ — וקטעים רבים אחרים עם ובלי ניקוד וטעמים ¹¹⁵.

ואם אמנם כך, נראה שכעיקרון יש להבחין רק בין שתי מסורות-נוסח של המשנה: המסורת של "ספר משניות" (או "סדר המשנה") מצד אחד — ומאידך, מסורת-הנוסח שנשתמרה ונשתלשלה בתוך התלמוד הבבלי ¹¹⁶ — אבל אין לדבר על "משניות" מטיפוסים שונים או מסורות שונות ¹¹⁷. אבחנה מוצעת זו לא רק

בהם כדי לעמוד על מסורת עניינית או לשונית אחת רצופה וברורה; ועל כן, מצויים אנו קודם כל לנסות להרכיב ולצרף קטעים שנתפזרו לאוספים שונים הבאים מטופס אחד. ואמנם הצלחנו לגלות שרידים לא מעטים מסדרים שונים מטופס אחד — ראה מה שכתבתי: תעודה, א, עמ' 28 ואילך.

¹¹³ מוצאם ותאריך העתקתם של שני כתבי-היד השלמים של המשנה, הקדומים והמיוחסים, כ"י פ ו"ק, הולך ומתברר בזמן האחרון. הם שניהם, כנראה, כ"י איטלקיים בני המחצית השנייה של המאה ה"א (ראה כעת: מ' קרופ, תרביץ מט, [תש"ם], עמ' 194 ואילך ומ' בית-אריה, קובץ מאמרים בלשון חז"ל בעריכת מ' בר-אשר, ב, עמ' 84 ואילך [וכן ד' רוזנטל, מסכת עבודה זרה, עמ' 96 ואילך]). אמנם השריד המתוארך הקדום ביותר של משנה שמצאנו בגניזה אף הוא בערך בן זמנם (T-S E III 76—1066) — קטע ממסכת אבות) — אבל אין ספק שבגניזה נמצאו הרבה שרידי משנה קדומים לו בהרבה — כגון קטע הפלימפסטס הגדול הסורי-נוצרי (Oxf. Bodl. 2663) — חולין, בכז' רות, ראה: מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1237 וכן: נ' אלוני, ניקוד א"י, עמ' ל"ג), השריד הקטן של הפלימפסטס היווני שנתגלה לאחרונה על-ידי מפעל המשנה (T-S AS 78) בבא קמא), שלאחרונה נוטים לתארך אותם למאות הח'—ט' (ראה כעת סוקולוף — הלום (1978) RHT VIII, עמ' 6—115) וכן קטעים נוספים לא מעטים בלי סימני זקנה מסוימים ומיוחדים (מלבד דמיונם לכ"י הקדומים ביותר והתרשמות פליאוגרפית כללית — ראה מ' בית-אריה, תעודה א, עמ' 193 ואילך, ומש"כ שם עמ' 26—27), שהם כנראה אינם רחוקים ביותר מ"ספרים של משנה" הארצישראליים הקדומים ביותר שעל קיומם שמענו, ראה לעיל הע' 95. [ור' כעת S. Hopkins, Fschft, Goitein 1981].

[p. 83ff.

¹¹⁴ ראה לעיל, הע' 96.

¹¹⁵ קטעי משנה עם ניקוד 'בבלי' מסורת-הנוסח שלהם בדרך כלל אי"י הוא, ואין הניקוד שבהם מלמד על מוצאם ולא כלום (נמצאו גם קטעי פיוט אי"ים מובהקים וגם קטעי ירושלמי בניקוד זה) ואכמ"ל. — ר' כעת גם גויטיין, היישוב בא"י, עמ' 129, הע' 46.

¹¹⁶ וגם מאלה נשתמרו שרידי טפסים קדומים ביותר בגניזה, ובהם יש לחפש את השלב הקדום של מסורת-נוסח זו. המרחק בין כ"י הבבלי המתוארכים שבידינו לבין שרידי הבבלי הקדומים שנשתמרו בגניזה גדול כנראה עוד יותר מזה שבמשנה (ולא רק המרחק שבזמן — ראה לעיל, הע' 113; וראה כעת א' סגל, תרביץ מט [תש"ם], עמ' 51 והערה 15 שם).

¹¹⁷ אלא שיש כמובן להבחין בין הענפים השונים של מסורות אלו בתוך משפחות כתבי-

שהיא פשוטה יותר אלא גם רצויה יותר, שהרי על-ידי כך אין אנו מתחייבים עדיין לשום קביעה תכנית, אף שבדרך-כלל אנו יודעים להיכן הדברים נוטים. כאמור, מסורת נוסח של "סדר משנה" קיימת רק אחת — והיא זו המכונה "הארצישראלית" בדרגות השתלשלות שונות (כולל נוסח הרמב"ם ביסודו) ¹¹⁸ — ואילו נוסח המשנה שבבבלי ¹¹⁹, מסורתו ודרך גלגולו סבוכים הרבה יותר ¹²⁰.

ככ"י של "ספרי משניות" (בלי פירוש הרמב"ם) — בין בקודיצס שמחוץ לגניזה, בין בשרידי הטפסים שעלו מן הגניזה ובין בנוסחאות שהובאו בידי הראשונים בשם "משניות ירושלמיות", "ספרדיות", "דווקניות" וכל כגון אלה — בכל אלה בולטת בדרך-כלל מסורת אחידה למדי, או לפחות קרובה, בכל מה שאנו רגילים לכוונה "טיפוס ארצישראלי" — לא רק בסימנים לשוניים חיצוניים בלבד — אלא גם במסורתן הפנימית. ועלינו כמובן להדגיש, "טיפוס ארצישראלי" ולא דווקא "המסורת הארצישראלית" ובודאי שלא המסורת של התלמוד-הירושלמי דווקא — שהרי גם בארץ-ישראל וגם בבבל היו מסורות שונות זו ליד זו ¹²¹. כשם שמצינו חילופים בין בבלי לירושלמי, מצינו חילופים בין הירושלמי למדרשי ההלכה ¹²² והציטטות שבמדרשי האגדה הארצישראלים הקדומים ¹²³. אבל אף על-פי כן, בתופעות הבולטות, מסורתן של כ"י של המשניות הן בדרך-כלל אחידות; ולא רק בדברים המפורשים, כגון אכילת פסחים (ברכות א, א), הכסף קונה (ב"מ ד, א), הנכרי מבטל עבודה-זרה שלו ושל ישראל (ע"ז ד, ד); אלא גם במקרים

היד וייחוסיהם. ומלבד משפחות כתב-יד יש לבחון את השתלשלותן של משפחות משפחות כגון: כ"י המשנה עם פירוש הרמב"ם (הערבי/עברי), המשנה שבר"ף, משניות בתוך מחזורים וסידורים וכיו"ב. אבל גם משפחות אלו וענפיהן, שהשתלשלו (בדרך כלל) באפיק סגור משלהם, מוצאם באחד משתי מסורות-נוסח הנ"ל.

¹¹⁸ אלא שכאן כנראה יש להבחין בין כ"י עם הפירוש בערבית, שכנראה (על-פי רוב) הועתקו זה מזה עם נוסח הרמב"ם, לבין כ"י עם הפירוש בעברית, שלעתים קרובות נוסף בהם נוסח המשנה ממקורות ומענפי נוסח שונים; אלא שגם אבחנה זו לא נבדקה עדיין באופן יסודי ומקיף.

¹¹⁹ "ש ב ב ל י" דווקא — אבל לא דווקא נוסח-הבבלי, כשם שהמסורת המכונה ה"ארצי-ישראלית" אינה בהכרח הנוסח של הירושלמי (ראה להלן, הע' 121) — ואף על-פי שאלה לא יתבררו אלא מסוגיות הירושלמי והבבלי (ראה גם: הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' י"ג ריש סי' ג'), יש בשתי המסורות הנ"ל לפחות משום סיוע.

¹²⁰ מסורת זו סבוכה מן הטעם הפשוט, שהיא נחרשה בידי לומדיה המרובים בתפוצות השונות יחד עם סוגיות הבבלי, ורבו בה ההגהות כשם שהן רבו מאוד בנוסח התלמוד (ראה כעת מה שכתבתי בספר ליברמן) — אבל כנראה שהיא הוגהה רק מעט מאוד מנוסח "סדר המשנה" (ראה לעיל, הערה 73). אבל אף על-פי כן נראה, שהיא שמרה הרבה יותר על הנוסח הבבלי המקורי (במקרים של חילופים ברורים) ממה שנוטים בדרך כלל להניח.

¹²¹ ראה למשל ב' ב"ב קנ"א א' (מלגה"מ עמ' 13—12) — וראה מבוא לנה"מ עמ' 720.

¹²² אלא שכאן, כידוע, קשה מאוד להבחין בין הנוסחאות השונות במשנתו של רבי לבין השינויים שבין משניות התנאים השונים; ראה: מבוא לנוסח המשנה, עמ' 728 ואילך.

¹²³ גם נושא חשוב זה לא נבדק עדיין כראוי, דהיינו: נוסח המשניות המצוטטות במדרשי האגדה הארצישראלים הקדומים בכ"י הטובים. נושא זה חשוב לא רק למסורת נוסח המשנה בארץ-ישראל, אלא גם לבירור טיבם של כ"י המדרש על-פי גלגולי נוסחאות המשנה שבהן.

שהחילוף יוצא מסוגיות התלמוד ושהעירו עליהם הראשונים¹²⁴, כגון: "תירום ותשרף" (תרומות ה, ב), "כל הספיחין מותרין" (שביעית ט, א), "... חליצתה כשרה" (יבמות יב, ד) — או כאלה שהעירו עליהם חוקרים כגון: "... אף הוא אינו אומר" (תענית א, א) וכל כגון אלה. וכן בהחלופין שבין ארץ-ישראל ובבל שהעירו עליהם הגאונים — אפשריין מנה ארבעה¹²⁵ ויש להוסיף לפחות עוד שניים¹²⁶ — אלא שכאן יש כבר להבחין בין חילופי מסורות לחילופי כתיב¹²⁷.

כאמור, משתי המסורות של המשנה, מזו של "סדר המשנה" ומזו שבתוך הבבלי, נשתמרו בגניזה טפסים קדומים ביותר — אלא שבקטעים הבאים מן הגניזה יש לנהוג זהירות רבה, שהרי באלה עליך לקבוע קודם-כל שרידי איזה ספר לפניך: טופס של משניות; משניות עם או בלי פירוש הרמב"ם; משנה שבתלמוד; משנת הרי"ף; או העתקה אחרת וממסורת אחרת כלשהי¹²⁷. וכפי שכבר אמרנו, מצויים בגניזה גם העתקות וולגריות, שמסורתן כבר מטושטשת, או העתקות מנוסח הרמב"ם בלי הפירוש. אף שהאבחנה בדרך כלל ברורה למדי — עדיין אפשר שהגניזה שמרה גם על מסורות שלא הכרנו עד כה¹²⁸. מכל מקום, ציונים סתמיים המקובלים היום, כגון "גירסת קטע-גניזה" סתם, מבלי שהמהדיר או הלומד ידע מה טיבו של קטע זה, וממה שרד שריד זה — גורמים רק לאי-הבנות ולבלבולים¹²⁸.

*

אפשר להרבות בדוגמאות, אבל אסתפק כאן רק ברמיזה לדוגמא אחת שנודמנה לי בזמן האחרון ממש, והיא פתרה לי בעיה מטרידה של אחד היוצאים מן הכלל הבולטים — דוגמא פשוטה אבל מאלפת לדעתי מכמה בחינות: כונתי לזו של שבת א, י: "אין צולין בשר בצל וביצה אלא כדי שיצולו מבעוד יום", משנה זו עסקו בה החוקרים הרבה (גינצברג, אפשריין — וילח"ט הר"ש ליברמן והרא"ש רוזנטל)¹²⁹ והשערות רבות נאמרו בה, הן לגופה של משנה זו והן לגופי הלכות של ניתוח מקורות המשנה.

והנה מהר"ש ליברמן בתוספתא-כפשוטה¹³⁰ דן במסורת גאונים וראשונים, שלפיה נוסף במשנה: "ובית הלל מתירין", התואמת את המסורת שבמכילתא דרשב"י, והוא מוצא לה סימוכין בסוגיית הבבלי, ומעל לכל אישור בקטע-גניזה שבקמברידג'

124 "מחלוקת של בני בבל ושל בני א"י מהש"ס שלנו והש"ס ירושלמי" — ר"ש משנץ בתוס' בכורות כב ע"ב ד"ה תירום (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 707), ואחריו אצל ראשונים אחרים (ראה גם רש"ס שקלים פ"ב, יג ע"ב, ד"ה מתני').

125 מבוא לנוסח המשנה, עמ' 719: אף בחולין/בחולין (עירובין ג, א), שניהם/שנים (סוכה ג, ז), סופגת/סופקת (נוזר ד, ב), עומדות/אומדות (אבות א, טז).

126 תפח/תאפה (פסחים ג, ד) — מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1271; חכיניי/ככינאי (כלים ה, י) — ספר היובל למרכס, עמ' כ"ה.

127 ראה כבר: הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' כ"א, הע' 1.

127א ראה גם לעיל, הע' 122.

128 ראה לעיל, הע' 111.

129 ראה "המורה", עמ' מ"א.

130 תוספתא כפשוטה שבת, עמ' 17.

הגורס כך במפורש במשנה. והוא מסכם בלשון זו: "הרי שלפי פירוש [זה] מעיד רב יהודה בשם שמואל... ממש כמסורת שבמכילתא דרשב"י [והוא מוסיף: המכילתא הבבלית שנשנית בישיבות בבל ע"י התנאים שבישיבה] ועדיין נשרדה מסורת זו בקטע אחד מן הגניזה של המשנה, ובתלמודם של הגאונים". הרי לפניכם מלאכת-מחשבת ממש, של חשיפת מסורת מקורית שנעלמה כבר לחלוטין, ושיחזורה ממסורות-תנאיות חלוקות דרך מסורת נוסח המשנה שבבבל, סוגיית הבבלי ופירושה החדש, דרך מסורת הגאונים והראשונים — עד שהיא חוזרת ועולה ומתאשרת על-ידי שריד משרידי הגניזה.

אלא שכעת, שקטעי-הגניזה של המשנה וכל שאר כתבי-היד מונחים לפנינו, פמה אתה כיצד זה קרה, שמסורת מקורית זו — שנשתמרה אצל גאונים וראשונים — לא נשתמרה בכ"י של המשנה (ויש לנו עדויות נוסח רבות למשנה זו) אלא בכ"י בודד זה? ואמנם במהדורה החדשה של מסכת שבת, שהופיעה זה עתה¹³¹, מופיעה גירסת קטע זה (T-S E II/24)¹³² כגירסא יחידאה בקולומנה של חילופי-נוסח למשניות מן הטיפוס הארצישראלי, דהיינו לכ"י ק' — ואילו בקולומנה המקבילה, דהיינו המסורת הבבלית או המעורבת, אין זכר כלל לגירסא זו. וכבר אתה פמה מה משקל יש לייחס לגירסא יחידאית זו, עד כמה שהיא לא תהיה מפתה ליצירת הגשר בין המכילתא דרשב"י למסורת הגאונים, בניגוד גמור לכל יתר נוסחאות המשנה.

או שכלך לדרך זו — שהיא חשובה במיוחד לנושא שאנו דנים בו כעת — אם אמנם נוסח מקורי לפנינו, וזו מסורתם של גאוני בבל ותלמודם, ובניגוד גמור למסורת הארצישראלית — הרי שלפנינו מסורת בבלי מובהקת, שנשתמרה בקטע אחד של "סדר משנה" דווקא ולא השאירה שום עקבות בנוסחאות של הבבלי, לכאורה בניגוד גמור למצופה ולכל מה שניסיתי להציע בפניכם.

אלא שהדבר פשוט, ולא רק שדברי הר"ש ליברמן קיימים ועומדים, אלא שהם אף מתאשרים. כאשר בודקים את קטע-המשנה הנמצא באוסף המשניות שבגניזה קמברידג' (T-S E II — קופסת המשנה) — מתברר משרידי מילים בודדות ששרדו בתחתית העמוד הקרוע¹³³ שאין זה כלל "קטע אחד של הגניזה מן המשנה", כפי שהגדירו הגר"ש ליברמן, ואין מקומו בחילופי-נוסח לכ"י ק, כפי שנרשם במהדורת גולדברג, אלא קטע של בבלי, דף ראשון של מסכת שבת עם פרק המשנה בראשה. ואם היו עוד ספקות, משום שחלקו התחתון של הדף קרוע והמשכו חסר, הרי המשך זה עצמו נמצא כעת בקטעים שהוצאו מן הארגזים האחרונים שבקמברידג' לפני כשנתיים¹³⁴ — והוא באופן ברור ראש סוגיית הבבלי למסכת שבת. וכאן

131 מהד' א' גולדברג, ירושלים תשל"ו, עמ' 31.

132 כ"י 12 בח"ב במהדורה הנ"ל (ראה שם, מבוא, עמ' מ"ח, ושם כבר תוקן על-פי זיהוי "מפעל המשנה"; ראה מבוא הנ"ל, עמ' מ"ו, ד"ה נוסחאות — והשווה שם, עמ' 20 סד"ה כגרת).

133 והן ברורות לחלוטין. לאחר שהקטע נוקה ויושר מחדש ניתן לקרוא בסוף השורה שלפני האחרונה: "ציאת השבת שתיים שהן ארבע וכו' גמ'" (ראה בהערה הבאה).

134 והוא נמצא כעת באוסף הנוסף A.S. 78.249, ושם נשתמר גם ראשה של השורה הנ"ל (ראה בהערה הקודמת) "סליק פירקא".

[ואמנם נראה שיש בבוחן של הנוסח להכריע במקרה של ספק, פרק משנה שאפשר

לפנינו אמנם קטע בבלי, קדום כנראה, ששמר על מסורת הגאונים שלא נשתמרה כנראה אלא בקטע בודד זה — מכל מקום אין זו מסורת־נוסח של משנת המשניות אלא מסורת־נוסח של משנת הבבלי¹³⁵.

*

כאמור, אין דרך־כלל ב"סדר המשנה" אלא מסורת מן הטיפוס הארצי־ישראלי — אלא שכי"י אלה מעטים הם. כעת באה הגניזה והיא מושיטה לנו שפע של קטעים נוספים מן הטיפוס הזה, ומה שחשוב יותר, שיש ביניהם קטעים עתיקים ביותר עם המסורת הארצי־ישראלית בשלביה הקדומים יותר. ואם כי"י קפ"ל הוכרו כ"אבות טקסטים", הרי אבותיהם של אלה מונחים בין שרידי הגניזה¹³⁶, אלא שיש ללקטם לקרב עצם אל עצמו ולהפית בהם רוח חיים. ואם חוקרים מדגישים את ייחודם של כי"י קפ"ל ועומדים על המשותף שביניהם — נוטים הם להתעלם מן העובדה הפשוטה שאין, ועד כמה שידינו מגעת לבדוק לא היתה כלל, מסורת־נוסח אחרת בספרי המשניות אלא זו, מלבד נוסח הרמב"ם, שאף הוא צמח — אם כי באופן מלאכותי¹³⁷ — מתוך מסורת זו. ומה שעלינו להדגיש, הם דווקא ההבדלים שביניהם, החילופים והגלגולים שבתוך מסורת־נוסח זו¹³⁸.

נמצא, שאותה מסורת־נוסח, מיוחדת במינה לכאורה, שפראנקל ובני דורו דימו להכירה מן המשנה שבתוך הירושלמי — וכעת אנו יודעים יפה שהיא רק הועתקה לתוכו על־ידי סופר כי"י לידן מספר־משניות — אותו נוסח שכאשר נתגלה לראשונה בכ"י מאוחר יחסית של המשנה (כי"ל) התייחסו אליו החוקרים בחשדנות — ולימים כשנתגלו ונבחנו נוסחאות כי"י קאופמן ופרמה ראו בהם החוקרים נוסח־משניות מיוחד במינו¹³⁹ — הוא הוא הנוסח היחיד שבמסורת־המשניות, דהיינו המסורת שביסודה המסורת הארצי־ישראלית¹⁴⁰.

שנתלש מראש פרק של בבלי (ובמיוחד בראש מסכת) — אם נוסחו נוסח בבלי מובהק, יש להניח שאמנם מטופס בבלי הוא שרד. ראה כעת ד' רוזנטל, מסכת עבודה זרה, דיסרטציה, ירושלים תשמ"א, עמ' 35 (41 — וראה שם עמ' 58 סי' ג', עמ' 147) — ובאמת כבר שילר־סינשי, קטלוג כי"י התלמודיים של קמברידג' עמ' 13—12 מס' 74, שקל את האפשרות שאין זה אלא פרק משנה שבראש מס' ע"ז בבלי, על סמך שיקולים חיצוניים גרידא, ולמרות שהוא חשב, בטעות, שמבחינת הנוסח כתה"י שייך דוקא לענף הא"י; וכאלה בודאי עוד.}

135 וכבר אתה נזכר בדבריו של הר"ש ליברמן עצמו, במקום אחר ובהקשר אחר, שכתב: "צא ולמד כמה חשוב לנו בירור מתאם של כתבי־היד היחס ההדדי ביניהם והיחס של כתבי־היד לגירסאות הראשונים" (קרית־ספר יד, עמ' 326). — ומכאן שוב אזהרה רבה למשתמשים בנוסחאות "קטעי־גניזה" סתם, מבלי לברר קודם כל את מהותן, מוצאו וצירופי האפשריים, שהרי לעתים מתברר שקטע קטן של "משנה" לכאורה — אינו אלא בבלי, הלכות גדולות, רי"ף וכד' (ולעתים רק שריד של ציטטה בתוך חיבור אחר). 136 כשם שגם לכי"י קדומים אחרים מן הטיפוס האיטלקי־ארצי־ישראלי — מדרשי הלכה, מדרשי אגדה וירושלמי — אביהם הארצי־ישראלי־מזרחי מצוי כנראה בגניזה.

137 ראה לעיל, הע' 107.

138 ראה לעיל, הע' 117.

139 ראה לעיל, עמ' 219.

140 ועל כן, לא היה זה מקרה מוצלח בלבד שר' יחיאל ב"ר יקותיאל העתיק לתוך הירושלמי שלו דווקא משנה מן ה"טיפוס הארצי־ישראלי" — פשוט, כל כי"י של "סדר המשנה"

עובדא זו, שאולי לכאורה אין בה כשלעצמה משום חידוש גדול, הכרתה והדגשתה חשובות ביותר הן לדרך טיפולנו בכתה"י והן מבחינת יחסנו לנוסחאות השונות של המשנה — דהיינו למסורות הנוסח השונות, ליצירת סקמה יסודית של כ"י ולשיקולי מקורם ומשמעותם של החילופים שביניהם¹⁴¹.

שהיה בוחר בו (איטליה 1289 — לפני הפצת תרגום פירוש הרמב"ם ונוסחו) היה מוצא בה אותה מסורת נוסח שהוא העתיק (בין אם זה כ"פ — ובין אם כ"י אחר, שהרי הם כולם שייכים לאותה משפחה סגורה וקרובה).

141 ומכאן, שיש להעריך מחדש את משקלה של הקרבה שבין כ"י המשנה השייכים לענף אחד (שהרי הם בני משפחה אחת — ר' לעיל הע' 36) — ומאידך, יש להבליט יותר דווקא את השינויים והחילופים שבין כ"י אלה (למרות שייכותם לאותה משפחה); הוזהות והקרבה (בהשוואה לענפי מסורות אחרות) אין בהן חידוש, השוני וההתפלגות הם הקובעים, אלא שאכמ"ל.